

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№29
(19462)

2021 чылдың
апрель 21
среда

Хүннүн үнери — 05.12
Ажары — 19.45
Хүн дурту — 14.33

Садар өртээ хостуг 12+

МАРИАННА САРЫГЛАР: «ШЭЭР МАЛЫВЫС МУҢ АШКАН, ЧЫЛГЫВЫС, ИНЕКТЕРИВИС БАЗА ЭЛЭЭН ХӨЙ»

Кызыл кожуунда Ээрбек сумунуң малчыннары Алдар биле Марианна Сарыгларлар ам-даа аныяк, чаа-ла үжөн хар назының эгезинде. 2012 чылдан бээр шээр мал өстүрүп эгелээш, ам хой-өшкүзүнүң санын 1000 ажырып алганнар. Оон аңгыда, олар 40 хире бода малдыг, чылгызының саны база көвүдзэн.

Аныяк малчыннар амгы үеде Биче-Көндөй деп черде чазаанда малын төрүдүп, чаш анай-хураганнын, бызааларын, кулуннарын камгалап ап турар.

— Бо чылдан эгелеп муңчулар одурунче кирип алдывыс — деп, Марианна Каң-ооловна чугаалады (чурукта). — Хой-өшкүлеривис элзэн төрүй берди, чаш бызааларывыс саны бо хүнде 9 чедип тур, төрүүр инектеривис ам-даа хөй. Мал өстүрерге, черле эки-дир: сагган сүттүг, зыт-чемниг олурар. Сметана, саржагны база боттарывыс кылып ап турар бис.

Муңчу малчыннар бо чуртунда кудукту «Бастион» дээр бүдүрүлгелиг сайгарлыкчыга кылдырып алган. Черни 67 метр чедир өрүмнөптерге, суг үнүп келген. Бир метр дээш 2500 рубль төлзөннөр. Сугну үндүр сордурарда, бензин кудуп ажылдадыр херекселди (движокту) ажылгаар. Херек апарганда, бажың иштиниң лампазын база ооң-биле чырыдып алыр.

Марианнаның чугаазы-биле, чайын олар мал одарладып, семиртип алыр дээш, ийи катап көжүп, турлаг солуурлар. Мал кыштадыр кол кыштаа Ээрбек хемниң суун дозуп, суг шыгжамыры кылган чер чоогунда. Аныяк малчыннар шээр малының кыргылдазын чорударда, суурдан улус дилеп, эккеп алыр, оон башка ийи боттары ынча хөй малды кыргырынга бергедеп, күш четтикпейн баар.

Хенче-Кара МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Бөгүнгү үндүрүлгедө:

ОЧУЛГА ДУГАЙЫНДА ДЕМДЕГЛЕЛДЕР

4-кү арында

"ӨЛҮМ СӨӨРТКЕН" ЧОЛААЧЫЛАР

5-ки арында

ЧАДААНАНЫҢ УСТҮҮ-ХҮРЭЭЗИНГЕ ҮНЕЛИГ БЕЛЕК...

7-ги арында

БАЖЫҢ-АЛААК ШКОЛАЗЫНГА ЧОГААЛЧЫНЫҢ АДЫН ТЫВЫСКАН

8-ки арында

Тываның Чазааның ажил-албаны

Орук тудуунуң айтырыгларын чугаалашкан

«Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары» национал төлевилел-биле орук тудуунда 1 230,4 млн. рубль (федералдыг бюджет – 454,0 млн. рубль, республика бюджет – 776,4 млн. рубль) көрдүнгөн.

Бо хүнде 11 объектиде 62 орук техниказы база 120 орук ажилчынары хаара туттунган. 13 объектиде белеткел ажилдары чоруп турар. Муниципалдыг тургузугларга күрүне деткимчезин көргүзүр дээш, тус черлериниң орук адырында объектилеринге 105,4 млн. рубльди кады акшаландырышкын кылдыр тускайлаар эрге-хоойлу төлевилелин белеткээрин планнаан. Бо үеде 16 муниципалдыг тургузуглар документтерин белеткеп турар.

Март 26-да ТР-ниң Чазаа биле Росавтодор 216,0 млн. рубль хемчээлдиг немелде акшаландырышкынны федералдыг бюджеттен тускайлаар дугуржугланы кады чарганын Чазак Даргазының оралакчызы Олег Бады чугаалаан. Кызыл хоорай девискээринде: Бай-Хаакская база Пушкин кудумчуларында 2 объектиге немелде акшаландырышкынны бээр талазы-биле керээни 2021 чылдың апрель төнчүзүнге чедир чарар. Кызыл хоорайның Бай-Хаакская база Пушкин кудумчуларында немелде объектилерге хамаарыштыр керээни үе шаанда чарарын хандыраарын Кызыл хоорай мэриясы биле Орук-транспорт комплекзиниң яамызы кады кылырын саналдаан.

Владислав Ховалыг 2025 чылга чедир туттунар орук объектилериниң даңзын кириерин, ол ышкыш даңзыны ам-даа көвүдөдир даалганы харысалгалыг оралакчыларынга берген. Сөөлгү чылдарда машина-балгаттың санының көвүдээни-биле оруктарның кызаа апарганын, ылаңгыя найысылалдың хоорай оруктарынче кичээнгейни углаарын, төп кудумчуларда транспорт шимчээшкини таарыштырар дээш, кыйы кудумчуларны ажылгаарын, чадаг кижилер кылаштаар оруктарны калбартырының аргазын тыварын айтыпкан. Ынчангаш ол айтырыг талазы-биле тускай комиссияны тургузарын саналдаан.

Владислав Товарищайович орук организацияларының төлээлеринге автооруктарны тудуп тура, чаа федералдыг стандарттар езугаар шынарлыг кылырын айтып, ам база катап ужуражырын дугурушкан.

«Восток» КХН-ниң удуртукчузу Сергей Уюсов-биле Бояровка – Тоора-Хем автоорунда Бии-Хемни кежир көвүрүг тудар улуг төлевилелдин чорудуун база Кызыл биле Шагаан-Арыг хоорайларже кирер оруктарның дугайында чугаалашкан. ТР-де «Енисей» Орук эргелели ФКА-ның директору Владимир Мельников-биле чидиг айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле кады хуралды эрттирерин планче кириген.

Владислав Ховалыг хуралдың түңнели-биле, Ак-Довурак – Чадаана база Кызыл – Эрзин автооруктарны федералдыг өнчүжө дүрген шилчидер ажилды уламчылаарын харысалгалыг удуртукчулардан негээн. Ол оруктар Россияның кол орук четкизин хөгжүдөр планның төлевилелде кирген. Оон аңгыда, В. Ховалыг Кызыл кожунунуң Баян-Кол суур чанында оруктуң айыылдыг участогунга төлевилелди белеткээрин саналдаан.

Суг үеринге база

өрт айыылынга белеткел

Апрель 17-де Чазакка Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр када күүседип турар Владислав Ховалыг 2021 чылда суг үеринге база өрт айыылынга республиканың кайы хире белеткенгенин сайгарган хуралды эрттирген.

2021 чылдың апрель 5-тен өрт айыылының үези эгелзэн. Хүндүс чылып эгелзениннен, чөпшээрел чокка кургаг сизини өрттедип турарындан база хадып-сырыннап турарындан өрттүн өөскүп болур айыылы улгаткан. Апрель 17-де арга-арыг фондузунда ниитизи-биле 2 га шөлде бир өрт хып турар. Өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыры күштүг болуп арткан.

Республиканың Бойдус яамызының медээзи-биле алырга, ведомствого хамааржыр 184 кижиге база 121 санныг техника аймаа белең.

9 муниципалдыг районнарның база Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның девискээрлеринде өртке удур онза чурумну кириген. Республиканың арга-арыг ажил-агыйлары албан-хүлээлгезин 21 ажилдакчыларын хаара тутушаан, 10 патрульдаашкынны планнаан.

2021 чылдың март 1-ден республиканың арга-арыг ажил-агыйлары кургаг сизини өрттөтпес, арга-арыг өрттеринге удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыр дугайында суртаал ажилдарын чорудуп эгелзэн.

Чазакка эрткен хуралга чаксы суг үерин озал-ондак чокка эрттериниң айтырыгларын база сайгарып чугаалашкан. Суг үери үш чадага эртер. Март айның төнчүзүнде харның эрип эгелзэни-биле бирги чада эрткен. Кажан хемнерде суг майда база июньда көдүрлүп эгелзэрге, ийги чада болур. А июльдан августка чедир, суггур чаггар чыгындан үшкү чада бооп болур. Бо удаада бирги чада оожум эрткен.

Владислав Ховалыг Барыин-Хемчик, Каа-Хем база Бии-Хем кожуннар чагырга даргаларына 2021 чылдың июнь 1-ге чедир ээзи чок суггат арыктарын муниципалдыг өнчүжө шилчидер ажилды доозарын дааскан.

Тыва Республиканың Бойдус яамызынга ТР-де ИХЯ-ның, ТР-де ОБЯ-ның кол эргелелиниң девискээр салбырлары база арга-арыг ажил-агыйлары-биле кады ыяш белеткээр бүдүрүлгелериниң ажил-чорудулгазын кызыгаарлаарын, арга-арыг фондузунче кижилерниң кирерин эвээжедири-биле постуларны тургузуп, кады таңнылдаашкынны чорудар даалганы берген.

Майның узун дыштаныр хонуктарында арга-арыгга өрт айылын болдурбазы-биле, чурттакчылыг черлер девискээринге патрульдаар бөлүктөрү хевирлээри чугула деп, Владислав Ховалыг демдеглээн.

Тудугларның шынарынче кичээнгейни салырын дааскан

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр када күүседип турар Владислав Ховалыг республика девискээринде аварийлиг чуртталга фондузундан хамаатыларны өскээр көжүрер программа күүселдезиниң дугайында хуралды эрттирген.

Хуралга Чазак Даргазының оралакчызы Александр Брокерт, тудуг болгаш ЧКА сайыды Аяс Хунай-оол, саң-хөө сайыды Орлан Достай, чер болгаш өнчү хамаарылгаларының сайыды Иван Ултургашев, «Күртудугчагыг» ТР ККА-ның директору Айхан Хомушкун, Кызыл хоорай мэриниң эрге-хоойлу айтырыглары база профилактика талазы-биле оралакчызы киришкен.

Тудуг сайыды Аяс Хунай-оол тудуг организацияларының мурнунда ажилдарны айтып, чамдык объектилерин доозар дээрке кандыг шаптараазыннар барын чугаалаан.

«Орион», «Энергострой», «Өлчей», «Угулза», «Атлант» тудуг организацияларын база хуу сайгарлыкчы Алексей Самчанны ажил-агыйжы айтырыгларны шиитпирлээри-биле хуралче чалаан.

«Чурттаттынмас чуртталга фондузунуң санын кызыраарын хандыраары» программа-биле 2021 чылда ийи муниципалдыг тургузугда 49 өг-бүлени 2494,5 дөрбелчин метр шөлче көжүрери планнаттынган. Кызыл хоорайда база Чеди-Хөл кожунунуң Хову-Аксы суурда ийи бажың туттунуп турар. Кызыл хоорайның Московская кудумчузунда объект 80 хуу белең, амгы үеде иштиги ажилдар чоруп турар. Хову-Аксы суурда Юбилейная кудумчузунда тудуг объектизи чүгле 10 хуу кылдынган: таваан кудуп, ханаларын салып үндүреринге белеткел доозулган.

83,47 муң дөрбелчин метр шөлче 6383 кижини, азы 2235 өг-бүлени аварийлиг чуртталга бажыңнарындан өскээр көжүрер. Бо үеде чедир 4820 кижини, азы 1653 өг-бүлени көжүрүп, программаны 74% күүсеткен. Ам-даа 83,47 муң дөрбелчин метр шөлче 6383 кижини, азы 2235 өг-бүлени көжүрери арткан.

Московская кудумчузунда 121, 122, Иркутская кудумчузунда 2, 3, 4, 6, 18, 20, Убсу-Нурская кудумчузунда хөй квартираларыг 9 бажыңче хамаатыларны көжүргөш, ам солчурунун/хөлөзилээриниң керээлери чарып турар. 2021 чылдың төнчүзүнге чедир амгы үеде тудуп турар 14

бажыңның (Кызылда – 8, Хову-Аксында – 6) 11-ин ажыл-лалче кирип, 771 кижини ниити 10,31 муң дөрбелчин метрлиг оран-саваже көжүрер.

Владислав Ховалыг хуралдың төнчүзүнде Кызыл хоорай мэриясының база Күртудугчагыгның удуртулгазынга программа-биле тудуп турар бажыңнарын шынарынче кичээнгейни салырын, айыттыгган объектилерде ажилдарны шапкынчыдарын, даштыкы четкилерге кожар ажилдарны уламчылаарын дааскан.

Владислав Ховалыг Бии-Хемниң көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлери-биле ужурашкан

Апрель 17-де Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр када күүседип турар Владислав Ховалыг Бии-Хем кожунда көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлериң ажил-амыдыралы-биле таныжып четкен.

Бир дугаарында, Өөк суурда «Артыш» тараачын-арат ажил-агыйның баштыгы Аяс Тюлюштуң сүт-бараан фермазын база сүт кылыгларын бүдүрер цегинге барган. Ажил-агыйның удуртукчузу Аяс Тюлюш 2013 чылда тараачын ажил-агыйын хөгжүдөр грантыны алгаш, ооң-биле 27 баш симменталь уксаалыг инектерни садып алганын чугаалаан. Суурга ооң мурнунда турган сүт-бараан фермазының октаттыгган оран-савазын септөп-селзэш, сүт болбаазырадыр биче цехти садып алган. 2014 чылда сүт, кефир, творог, сметанын база тыва ак чөмнерни бүдүргөш, садып-саарып эгелзэнин арат чугаалаан. Бо хүнде ооң бода малының бажы 279 чеде берген, а шээр малының бажы – 975. Ажил-агый сүт продукциязындан аңгыда, эъттен белеткээн чөмнерни: котлеттер, тефтелилер, мантылар, манчылар, варениктер, тырткан эътти база өске-даа чөмнерни бүдүрүп турар. Ол продукциязын кожунунуң социал албан черлеринче дужаап, садыгларда садып-саарып турар.

Владислав Ховалыг мындыг идепкейжи бүдүрүкчүлери Тываның Чазаа кажанда-даа деткиринге белең деп демдеглээн. «Көдээ ажил-агыйлыг республика бис. Республиканың кожуннарында октаттыгган фермаларны катап тургузуп, тура-соруктуг чаңгыс чер-чурттугларывыс бүдүрүлгени шуудадырынга, ажилчын олуттарны ажадырынга дузалажыр херек. Ажилчын холдар бар ышкыжыл».

Ажил-агыйжы үнүүшкүннүң дараазында доктааган чери – «Туранское» КХН-ниң сүт-бараан фермазы биле тараа шаңы болган. Ажил-агый 83 баш бода малды, ооң 77-зи саар инектер. «Туранское» КХН-ниң чигинге директорунуң хүлээлгезин күүседип турар Татьяна Ковальных 4 трактор, «Полесье» комбайн, тараа аштаар база өске-даа көдээ ажил-агый техниказы барын илеткээн.

«Туранское» КХН-де 53 кижиге доктаамал ажилдап турар, а сезоннуг ажилдарда 23 кижиге бар. Үш аңгы хевирниң продукциязын бүдүрүп турар: савалыг сүт, хаптаан сметана база творог. Кызыл хоорайның 70 садыг точкаларында продукцияны чедирип турар. Минусинск биле Абакан хоорайларже сүт сөөртүлгезин чогултукан. Үрезин ажил-агыйын база холда алган. Владислав Ховалыг үнүүшкүннүң адырында республиканың өске бүдүрүлгелеринде арга-дуржулганы солчуп, шиңгээдири араттарга сүмелзээн.

Ажил-агыйжы үнүүшкүннүң түңнелинде, Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр када күүседип турар В. Ховалыг «Туранское» КХН-ниң кол суггат системазынга чедип, байдалды көргөн.

Рапстан хендир үзүн бүдүрерин планнаан ажил-агыйның удуртукчузу Андрей Бородин-биле база ужурашкан. Рапстан хендир үзүн чөмгө, ол ышкыш техниктиг продуктулар: биотопливо, чаар материалдар база резина бүдүреринге чиг эт кылдыр ажылгаарын фермер чугаалаан. Төлевилел боттанылгазы майда эгелзээр. Баштай хову ажилдарын чорудар, дараазында көдээ ажил-агый техниказын садып ап, бүдүрүлгениң оран-савазын белеткеп, хендир үзү бүдүрер шугумну тургузар. Аграрийниң чугаазы-биле алырга, ажил-агый шуудай бээр болза, боттуң бүдүргөн бир продукциязы-биле регион рыногун хандырып болур. Немелде ажилчын олуттарның тургустунары – эң кол базым ол апаар.

УРУГЛАР ЛАГЕРЬЛЕРИ ЧАЙГА БЕЛЕТКЕНИП ТУРАР

Дүүн, апрель 19-та, Чазактын аппарат хуралына республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды Солаңгы Тамчай 2021 чылдың чайгы кадыкшыдылга кампаниязынга белеткел ажилдарының дугайында илеткел.

Ук кампанияны организастыг эртерери-биле бо чылдың март 15-те "Азия төвүнге дыштанылга" регион төлөвилелиниң паспортун бадылаан. Чайгы кадыкшыдылга кампаниязынга белеткелдин иштинге февраль 4-тен тура Өөредилге яамызының деңнелинге күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының харысалгалыг ажилдакчылары киржилгелиг өөредилгелиг семинарларны, курстарны, ведомстволар аразының болгаш ажилчын хуралдарны эрттирген.

Росхереглелхайгааралдың Тыва Республика талазы-биле эргелели март айдан эгелеп дыштанылга лагерлеринин ажилдакчыларын ырактан белеткел

турар. Ниитизи-биле 336 ажилдакчыны өөреткен. Тываның билиглер бедидер институтунда, Ак-Довурактың даг техникумунда поварлар билии бедидер курстарны чорудуп турар. Апрель 29-30 хуннеринде кижизидикчи башкылар, лагерлер начальниктери база ындыг курстарны эртерлер. Тываның күрүне университетинин баазазынга лагерлерге ажилдаар вожатыларның өөредилгези эгелээр.

2021 чылдың планында лагерлериниң даңзын бадылаан, аңаа дүүштүр 185 лагер 15041 уругну хааратудар. Хүндүскү 164 лагерьге – 11101, хоорайдан дашкаар 21 лагерьге – 3940 уруглар дыштаныр. Ооң иштинде республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының шугуму-биле 2441 амыдыралдың берге байдалында турар уруг дыштаныр. Ак-Довурак хоорайже шимченири багай 35 уругну дыштанылгаже болгаш кадыкшыдылгаже аъткаары планнаттынып турар. Лагерлер июнь айдан ажилдап эгелээр. Уругларның чайгы кадыкшыдылга кампа-

ниязын организастаарынга болгаш эрттеринге 167 266,9 муң рубльди көргөн.

"Азия төвүнге дыштанылга" регион төлөвилелинге дүүштүр уругларның кадыкшыдылга албан черлеринин удуртукчулары дыштанылга ээлчээ ажиттын-нарга чедир 5 – 10 хонуктуң дургузунда санитарлыг норма-чижектерге болгаш дүрүмнерге лагерлериниң дүгжүп азы дүүшпейн турарының дугайында санитар-эпидемиологтук түңнелдерни алыр ужурлуг. Бо хуннерге чедир хүндүскү 164 лагерь паспортун бадылаткан, арткааннары бадыладырының кырында. Хоорайдан дашкаар 21 лагерьниң 16-зы арга-арыглыг черде турар болгаш оларга өрт айылы улуг. Май 10-га чедир оларның удуртукчулары лагерни долгандыр девискээриниң черин аңдарар. Амгы үеде «Шивилиг» лагериниң девискээринде чер аңдарар ажилдар чоруп турар.

Уругларның кадыкшыдылга кампаниязының иштинге түр үениң 217 дыштанылга төвүн ажилдадыры планнаттынып турар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчысы Александр Брокерт ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызынга чер-черлерде чагырга черлеринин, уругларның кадыкшыдылга лагерлеринин удуртукчулары-биле кады дыштанылга лагерлерин бедик мергезилдиг башкылар-биле четчелээрин, ажилдаар башкыларның, эмчилерниң болгаш өске-даа ажилдакчыларның билиин бедидерин уламчылаарын дааскан. Культура болгаш спорт яамызынга культура бажыңнарының, библиотекаларның, спортчу школаларның болгаш шөлдерниң баазазынга түр үеде ажиттынар черлерге эрттирер ажил-хемчеглер планын ажилдап кылырын база бадылаарын дааскан.

ХАМЧЫКТЫГ ААРЫГНЫҢ ӨСКЕРИЛГЕН ХЕВИРИ ИЛЕРЭЭН

Республикада эпидемиологтук байдал дугайында дүүн Тываның Чазаның аппарат хуралына Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң удуртукчузу Людмила Салчак дыңнаткан.

Амгы үеде кол сорулгавыс, бирээде, коронавирус хамчыын өөскүтпези, ийде, ооң өскерилген чаа хевирин кириерин болгаш непередирин болдурбас. Россия Федерациязының девискээринде ниитизи-биле эпидемиологтук байдал доктаамал эвес.

РФ-тиң Чазаа апрель 15-тен авиашугумнары кызыгаарлаар деп шийтирилээн. Бо хүнде Росхереглелхайгааралдың медээлери-биле, хамчыктыг аарыгның өскерилген хевирлери илерээн, британ хевиринге 128 таварылга, 16 – мурнуу африка, 49-зу – тодаргайлаттынмаан хевирлер. Республиканың чурттагы чонун Европа чурттарынче, байдал быжыгып доктаай бээринге чедир, чурттан дашкаар чорбазын

кыйгырып турар. Олышкаш шупту хевириниң транспорту-биле даштыкыдан кээп турар бүгү хамаатыларга өскерилишкенин дугайында РФ-тиң кол санитар эмчизиниң Доктаалын хүлээп алган. Олар Күрүне ачы-дузазының чаңгыс аай порталына 3 хонуктуң дургузунда ковидке анализиниң түңнелин долдурган турар.

Бистиң республиканың девискээринде чогуур хемчеглерни Росхереглелхайгааралдың Тывада эргелели чорудуп турар. Бо чыл эгезинде даштыкы чурттардан 482 хамааты келген, ооң иштинде Турциядан 295 улуг кижиле, 59 уруг. Лабораторлуг шинчилелдеринин харызын Күрүне ачы-дузазының чаңгыс аай порталынче кирибээн 88 хамаатыга хамаарыштыр протоколдарны тургускан.

Сөөлгү үеде чамдык организациялар коронавируска удур хемчеглерни суларадып эгелээн дээрзин Людмила Салчак чугаалаан. Чижээлээрге, Чеди-Хөл кожуунда сөөлгү 14 хонук дургузунда коронавирустан араан кижилер саны көвүдөп

турар. Мониторингиниң түңнели-биле, Хову-Аксының кожуун чагыргазында, МФЦ-де, поликлиникада, төп кожуун эмнелгезинде, кафеде, магазинде санитарлыг чурум сагывайн турары илерээн. Ол дээрже санитарыерлер чогу, кабинеттерде маска кедер чурумну сагывайн турар, дезинфекция чорудар рециркулярны ажыглавайн турар. Коронавируска удур хемчеглерни удуртукчулар башкарбайн турар. Аарып турар кижилерниң хөй кезин ажил чоктар болгаш пенсионерлер. Чер-черлерге чогуур контрольду чорударын сүмелээн.

РФ-тиң девискээринде маска кедер чурум хевээр дээрзин республиканың кол санитар эмчизи сагындырган. Ол ышкаш дистанцияны сагыр, ажилчын черлерге база бажыңнарга дезинфекцияны чорудар. Чурттагы чоннуң кадыкшылын камгалаарынче угланган хемчеглерге шыңгыы хамаарылгалыг болурун Людмила Салчак айткан.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

МАЛ ООЛДААШКЫНЫ

Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының медээлери-биле алырга, республиканың шупту өнчү хевириниң көдээ ажил-агыйларын да 700668 баш санныг төрүүр шээр малдан ниитизи-биле 560535 анай-хураганы алыр, төрүттүнген чаш малдың 80 хуузун онча-менди азырап өстүрер сорулга салдынган. Көдээ бүдүрүлгелер – 48948, арат-фермер ажил-агыйлар – 191947, көдээ ажил-агыйның биче кооперативтери – 68835, хууда дузалал ажил-агыйлар 250805 баш анай-хураганы онча-менди камгалап алыр.

Кожууннар чагыргаларының көдээ ажил-агый эргелелдериниң сөөлгү дыңнадылары-биле алырга, чоокку хуннерге чедир 700668 баш санныг төрүүр шээр малдан 431216 анай-хураган төрүттүнген, азы хой-өшкүнүң 77 хуузу оолдаан. Көдээ бүдүрүлгелерде – 24447 баш (50 хуузу), арат-фермер ажил-агыйларда – 152596 баш (79 хуузу), көдээ ажил-агыйның биче кооперативтеринде – 50229 баш (73 хуузу), хууда дузалал ажил-агыйларда 203944 баш (81 хуузу) хой, өшкү төрээ. Эң-не хөй анай-хураган Тес-Хем кожуунда онча-менди доругуп турар – 32640 баш (планнаттынганын-дан 109 хуу), Чөөн-Хемчик кожуунда – 43742 баш (планнаттынганындан 89 хуу), Сүт-Хөл кожуунда – 52435 баш (планнаттынганындан 86 хуу). Көдээ бүдүрүлгелерде – 24447 баш (50 хуузу), арат-фермер ажил-агыйларда – 152596 баш (79 хуузу), көдээ ажил-агыйның биче кооперативтеринде – 50229 баш (73 хуузу), хууда дузалал ажил-агыйларда 203944 баш (81 хуузу) хой, өшкү төрээ.

Чоокку хуннерге чедир инектерниң 52 хуузу төрээ, 32187 бызаа онча-менди доругуп турар. Көдээ бүдүрүлгелерде – 320 баш (планнның 15 хуузу), арат-фермер ажил-агыйларда – 5578 баш (планнның 49 хуузу), көдээ ажил-агыйның биче кооперативтеринде – 1495 баш (планнның 41 хуузу), хууда дузалал ажил-агыйларда 24794 баш (планнның 55 хуузу). Эң хөй бызаалар Тес-Хем кожуунуң мал ажил-агыйларында төрүттүнген – 2887 баш (планнның 74 хуузу), Чөөн-Хемчик кожуунда – 3936 баш (планнның 68 хуузу), Кызыл кожуунда – 3139 баш (планнның 58 хуузу).

Ажил-агыйларда 7726 баш кулун төрүттүнген (планнның 30 хуузу).

Көдээ ажил-агый яамызының парлалга албаны.

ЧУРТТАКЧЫЛАР ТААРЗЫНГАН

Кызыл хоорайның чагырга чериниң парлалга албанының дыңнатканы-биле алырга, солагай эрикте дачаларның чурттакчыларына янзы-бүрү адырның специалистери арга-сүмелер ярмарказын организастап эрттирген.

Аңаа хоорай чагыргазында хамаарышкан департаментиниң, Юстиция яамызының, Кызыл хоорайның Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондунуң, ажил чок хамаатыларны ажилга хаара тудар төвүнүн специалистери киришкен.

Ярмаркага келген кижилер сонугурап чоруур айтырылгыларын харыларны ол-ла черге янзы-бүрү адырның специалистеринден алган. Салдынган айтырыгларның сайгарылгазындан алгаш көөрге, чурттакчыларның хөй кезин 3-тен 7 харга чедир уругларга пособиелер төлөвириниң айтыры дүвүредип турар болган.

Ындыг чергелиг айтырыгларга мэрияның социал политика талазы-биле департаментиниң ажилдакчылары тайылбырны берип, оларга пособиелер болгаш

чуртталга субсидияларын алырынга херек документтерни канчаар долдурарының дугайында даңзылыг хуудустарны үлээн.

Ук ажил-хемчеглерге хоорайның Херээженнер чөвүлели кончук идепкейлиг киришкен. Ылаңгыя ооң база бир үрү – Төп библиотека системаның ногааларны болгаш чечектерни шын олуртурунун дугайында эрттирген мастер-класстары улуг сонугураалды болдурган. Ярмарканың үезинде тиккен майгыннарның бирээзинден тус черниң чурттакчылары чүгээр өртебиле ногаа культураларының үрезинерин садып алыр аргалыг болганнар.

Мындыг чергелиг ажил-хемчеглерниң чугула хереглелдин эрткен ярмарка көргүскен, чүге дизе чогуур арга-сүмелерни хоорайже кирип турбайн, ол-ла черинге шийтирилеп ап болурунга чурттакчылар таарзынган.

Кызыл хоорайның чагырга чериниң даргазының социал политика талазы-биле оралакчысы Наталья Попугалованың демдеглеп турары-биле алырга, ха-

маатыларның эки үнелээшкенин үндөзилеп, үнүүшкүнү арга-сүмө беришкенин үргүлчү эрттирип турарының, дачалар ниитилелдериниң даргалары-биле кады үрезин садып-сайгарылгазының айтырын өөренип көөрү планнаттынып турар.

Мэрияның парлалга албаны.

БАЙ-ТАЙГАДА ШКОЛА ЧЕМНЕНИЛГЕЗИНИН ШЫНАРЫ

Ниити-россияның Тывада улусчу фронтуну Бай-Тайга кожуунун Тээли суурда школаның эге класстар өөреникчилерин изиг чем-биле хандырып турарының шинчилелин чоргускан. Менюга болгаш аш-чем деңзилээшкиниге чемелелдер чок болган, ынчалза-даа столоваяда чемненип турар уруглар чамдыкта гарнирни соок берип турарын чугаалааннар.

— Ындыг таварылгалар бо-ла тургулаар, чүге дизе столоваяда чем чылдыр шугум чок. Бо чайын ону үндезини-биле септээр бис, ынчап келирге сентябрдан тура уруглар чүгээр таарымчалыг байдалдарга чемненип эгелээрлер — деп, школаның директору Аян Серен-Чимит чугаалап турар.

Оон аңгыда, школа кожуун чагыргазының үндүрүп берген акша-хөреңгизинге чаа мебельди садып алган.

“Тус черниң чурттакчыларының демни мени кайгатты. Ажылдың мындыг улуг хемчээлин уур-ла чер уур, ылаңгыя көдээ школаларга хамаарыштыр алырга. Директорнуң чаңгысклассчылары болур Тээли школаның доозукчулары оон бергедээшкинериниң дугайында билип алгаш, столоваяга чаа соодукчуну садып

бергеннер. Олар чүгле бодунуң эжинге эвес, а поварларга база уругларга дузалашканнар” — деп, Ниити-россияның Тывада улусчу фронтунуң ревизия комиссиясының даргазы Мерген Санчай-оол медеглээн.

Оон аңгыда, ол кожуун школаларына республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының талазындан материалдыг дузаламчы хереглеттинип турарын айыткан.

Мооң мурнунда Владимир Путин-биле дорт шугумнуң үезинде школада изиг чемненилгенин шынарынга хамаарыштыр хөй-хөй чидиг айтырыглар кирген. Кирген хомудалдарның 53 хуузу долузу-биле үзе шиитпирлээн: удур-дедир харылзаага киришкен кижилер байдал эки талазынче өскерилген дээрзин бадыйтааннар. 20 ажыг хуузуна тайылбыр кылыры негеттинип келген, ынчангаш Улусчу фронт РФ-тиң Чырыдышкын яамызы болгаш Росхереглелхайгаарал-биле кады тайылбырлар дептерин ажылдап кылган. Бир кезек айтырыгларны шиитпирлеп турар.

Ол ышкаш регион бүрүзүнге бот-тускайлаң, аңгы школа менюзун чурумчударын Улусчу фронт саналдаан.

РФ-тиң Улусчу фронтунуң регионалдыг салбырының медээзи.

ТЕРГИИН БАЛЫКЧЫ — МААДЫР МӨНГҮН-ООЛ

Эрткен дыштаныр хүннерде “Чаңгыс демниг Россия” партиясының Тывада регионалдыг салбырының деткимчези-биле Мөңгүн-Тайга кожуунга балыкчылар маргылдаазы болган.

Балык тудар маргылдааны бо чылын Мөңгүн-Тайга кожуунда Тоолайты деп черге эрттирген. “Чаңгыс демниг Россия” партияның идепкейжилериниң эгелээшкини-биле бо маргылдаа ийи дугаар эртип турар.

Балыкчылар маргылдаазына бүгү кожуннардан 38 команда киришкен. Киржикчилерниң аразында профессионалдар-даа, анаа балыкчылар-даа, бүгү өг-бүлөзи-биле киржип келгендер-даа бар.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң чагырга даргазы Сандро Салчак маргылдааны ажыткаш, киржикчилерге чедишкенин киржилгени күзээн.

Балыктаары — кижилерниң бурун шагдан бээр сонургалдарының бирээзи. Бо хүнде балык тудар маргылдаа чүгле спортчу хемчег эвес, арыг-агаарга, эш-өөрү-биле дыштанып алырының бир аргазы-дыр. Балыктаары аяар, оожум ажыл-даа болза, аңаа шыдамык болгаш тускай арга-мергежил, белеткел негеттинер. Маргылдааларда чүгле дуржулгалыг балыкчыларны эвес, аныктарны, чамдызы өг-бүлөзи-биле киржип кээп турарын көөрге, өөрүнчүг-дүр — деп, кожуун чагырыкчызы чугаалаан.

Эң-не тергийн балыкчы дээш мар-

гылдаа 45 минута дургузунда болган. Тиилекчилерни эң хөй туткан балындан илереткен. Түннелинде, 24 кадыргы туттунган.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң эң-не тергийн балыкчызы Маадыр Мөңгүн-оол болган. Ийги черге Алдын-Буян Хертек, үшкүзүнге Дан-Херел Хертек тергийдээн.

“Эң-не улуг балык” деп шаңналга Чойган Иргит, “Эң улуг назылыг балыкчы” — Гаврил Буянды, а “Тергийн балыкчы өг-бүлө” шаңналды Айдыс биле Шончалай Салчактарның өг-бүлөзи алган.

Тиилекчилерге өртектиг белектер болгаш Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының өөрүп четтиришкени бижиктерин тывыскан.

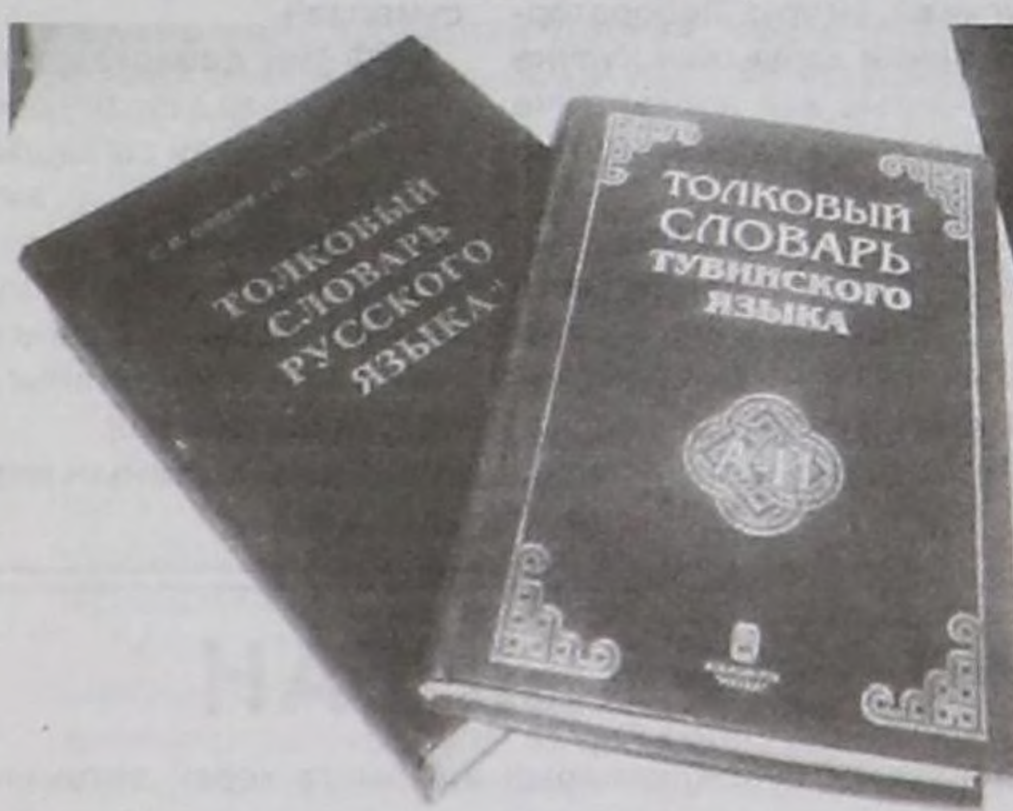
“Чаңгыс демниг россия” партияның Тывада салбырының медээзи.

ОЧУЛГА ДУГАЙЫНДА ДЕМДЕГЛЕЛДЕР

Төөгү эртемнериниң доктору Юрий Аранчинның үелеринден бээр Тываның Терминология комиссиясы огулуг ажылдап көрбээн. Оон бээр Улуг-Хемни куду хөй-ле суглар ага берген, очулдуртунмаан, тайылбырлаттынмаан сөстөр бисти сы базар дей берген. Массалыг информация чепсээниң бүрүзү тус-тузунда сөстөрни бодунуу-биле туразында очулдуруп апарган — оларның аразында чедимчелии-даа бар, мырыңай чөгенчилери-даа таварышкылаар. Чаңгыс аайлап, “мону мынчаар очулдур” деп негелде-сүмени салыптар баштың чер чок. Терминком дүжүп калган дээр болза, шала шын эвес апаар. Даргалары удаа-дараа солукшан дээрден башка, мүн-не барын бар. Эргиде Терминкомнуң кежигүннеринге ажылдааны дээш шаңнал акшаны республика бюджетинден төлөп берип турганының ужурунда чаа сөстөр тыптып кээрге-ле, чыгдынганының аайы-биле хуралдап, түңнелди үндүрүп турганының ачызында чакпыл сөстөрнү тыва дылга хоразы ындыг-ла кончук билдиртпейн келген.

Кандыг-даа дылдың чедишкенин хөгжүлдесинге өске дылдарның салдары хөлчөк улуг болур. “Улуг болгаш күчүлүг” орус дылывысты безин алырга, оон сөс курлавырында өске дылдардан дамчып келген сөстөр, домактар кара эңдерик. Чамдыкта-чамдыкта В. Жириновскийниң кадагааты сөстөрнүң ажыглалына удурланып турарын чөпсүнүп болбайн аан. Кол күрүне дылын дамчыштыр Россияның омак-сөөктериниң дылдарынче хөлчөк хөй бок даштыкы сөстөр холгаарлап кирген болгаш кирип турар. Тыва дыл база ук хамчыкты оюп эртип шыдаваан. Ынчалзажок өске дылдар база чингине дылдың хөгжүлдесинге улуг салдарлыг деп үстүнде каксы айтыкан бис. Тываларның чаңылчаан амыдыралына, ажыл-чорудулгазынга чок турган сөстөрни өске дылдан болбаазырадып келгенин түңнелинде, кулакка тааланчыг дыңналып өзүлүг “тыва”

сөстөр тыптып келген: хөйүнүң санында “копен” деп сөс “хөпээн” болуп хуула берген. “Зарод” — сараат, “горбыль” — хырбыыл, “оглобли” — оглаңмай, “копеек” — көпеек дээш-ле баар. Ындыг болбаазырадылда багай чүве чок, оон түңнелинде чингине дыл улам байыыр, хөгжүүр. Чаа сөстөр чогаадылганын бактаан херээ база чок. Дыл өлүмзүрөвезин, өктерезин, байлакшызын! Чүгле дузун ажыдып болбас, чүү-даа чүве өйлүг, утка-шынарлыг болур ужурлуг. Чоннуң калбаа-биле ажыглай бергени очулгаларны таарымчалыг очулгалар деп болур.

Тываның улустуң чогаалчызы Александр Даржай совет амыдыралдың бетинде ажыглап турганывыс эргижирээн сөстөрни катап диргизер, чаа сөстөр чогаадылганын күштөлдирер талазы-биле элээн шыңгы ажилдаан кижиге. Оон демир-үжүүнүң адаандан “саятан” — миллионер, “хөреңгитен” — олигарх, магнат, “эргетен” — эрге-дужаал эдилээн кижиге, “бүүрелчин”

— бархан, дюна дээр сөстөр катап тыва дылче эглип келген, “доңурга” — мороженое, “доктаам” — остановка дээр чижектиг очулгаларның ажыглалы амыдыралы-выска доктааган.

Бир шагда Аныяк туристер станциязынга ажылдап турган Юрий Хертек “тушёнканы” — какпактаан эът, “сухарини” — кагжыргай, “сгущёнканы” — хоюткан сүт кылдыр очулдуруп саналдаан кижиге. Ам оон очулгаларын дидими-биле ажыглап чор бис, улус-чон оларга өөрени берген. Казахтап тушёнканы чүү дээр деп — “буктырылган сиыр эти”. Бир талазында шын-даа ыйнаан, шынап-ла, бууктуруп каан эът-ле-дир. “Сиыр” деп сөстүң утказын билип кааптыңар-ла ыйнаан. Тушёнканы нургулайында сиирден кылган болур ийик чоп.

Ынчалза-даа дылывыстың сөс курлавырында бар турда-ла, өске дылдан сөстөр ажыглалына таарзынмастыр мен. Мында чугаа, массалыг информация чепсектеринге даады таваржыр “шахмат”, “попугай”, “домино”, “черепаха”, “футбол”, “волейбол” дээр чижектиг сөстөр-дир. Олар дөгерези тыва дылда чаңылчаан аттарлыг болгай — шыдыраа, дойду, даалы, языты-мелегей, бут бөмбүү, хол бөмбүү. “Шын” солунуң шыырак очулдурукчуларының бирээзи Алексей Дүгер-жаа массалыг информация чепсектери деп сөс каттыжышкынының “чепсек” деп сөзүңге кара хөңнү чок кижиге. Өске артканнар оон саналы-биле чөпшээрешпейн барганнар, оон түңнелинде шак ол сөстү хүннүң-даңның ажыглап-ла чор бис.

Маңаа “ь” демдектиң тыва дылда ролюн дугайында, телевизордан “вместе мы сила” дээр чижектиг тудуш бижилгелиг сөстөрнүң аныяк-өскенге кайы хире бак салдарының дугайында чугаалавайн, очулгадан чамдык демдеглеп адган чүүлдеримни бараалгаттым. Бурган авыралаңда, оларга база чедип, бижий бээр бис.

Артур ХЕРТЕК.

“Өлүм сөөрткен” чолаачылар бар. Оларның машиналарын олурбаңар! Ындыг чолаачы силерниң таныыр кижилер, төрелиңер, харын-даа ада-иеңер-даа, машиназынга душ бооп олурупканыңар көңгүс таны-вазыңар кижилер-даа бооп болур. Бир эвес чолаачы орукка шимчээшкениң дүрүмненин сагывас, хөлүн эрттир дүрген халдыр азы ээрик болза, ооң машиназындан дүжүп кааны-ла дээр. Ынчанмас болзуңарза, ол силерни чедер чериңерге эвес, а өлүмгө чедирип каап болур. Бо сөс-домак каржы кылдыр дыңналыр чадавас. “Өлүм сөөрткен” чолаачыларның буруузу-биле 10-10 кижилер амы-тынындан чылдың-на Тываның оруктарында чарлып турары меге эвес.

Бо чылдың апрель айда Тываның оруктарына автомобиль айыыл-халавы арбын болган. Ындыг бооп болурунун демдээ бо айның эгезинде-ле билдине берген деп болур. Апрельдин баштайгы неделясында, март 29 – апрель 4 хүннерде, Оруктарга шимчээшкениң айыыл чогуунуң күрүнө инспекциязының ажилдакчылары рейди эрттиргеш, орукка шимчээшкениң дүрүмненин үрзэн 1 238 чолаачыны илереткен.

58 чолаачы автомашиналарны ээрик башкарып чорааш, күрүнениң автоинспекция ажилдакчыларына туттургаш, ээрик азы элээрин хынадырындан ойталааннар. Ооң чылдагааны кандыг-даа тайылбыр чокка билдингир – олар арага ижипкеш, машина башкарып чорааннар.

Машинаны ээрик башкарып чорааш, ооң мурнунда база туттурган 3 чолаачыны рейд үезинде туткан. Оларга хамаарыштыр Россия Федерациязының Кеземче кодексиңизиниң 264.1 чүүлү ёзугаар (машинаны катап ээрик башкарып чорааны дээш) кеземче херзэн оттурары-биле, административтиг материалдарны истелге албан черинче дамчыткан.

Автотранспорт башкара эргезин бадыйткаар шынзылгазы чок, ол ышкаш орукка шимчээшкениң дүрүмненин үрзэн дээш, автомашина башкара эргезин казыдып, шынзылгаларын хавырткан 109 хамаатыны туткан. Оларның мунуп чоран автомашиналарын хавыргаш, торгаал шөлдеринге тургускан.

Бичии уругларны машинага сөөртүрүнүң чурумун үрөп, оларны кресло азы тускай дериг-херексел-биле камгалап албайн чораан 59 чолаачыны туткаш, административтиг кеземчеге оларны онааган.

Март 29 – апрель 4 хүннерде Оруктарга шимчээшкениң айыыл чогуунуң күрүнө инспекциязының ажилдакчылары рейдилер эрттирп турда, ээрик чолаачылар оларга хээли бээрин оралдашканнар. Ындыг ужур-дүрүм чок чорук дээш хээли бериксээн чолаачыларга хамаарыштыр кеземче херектерин оттурган.

Өлүм сөөрткен чолаачыларның буруузу-биле бо чылдың апрель айның эрткен хүннеринде өлүм-чидимниг болгаш кижилер аар кемдээн элзэн каш автотранспорт озал-ондаа болган.

Апрель 1-ниң хүнүнде кежээ 17 шакта Кызыл хоорайның Правобережная кудумчузунга «Хонда С-РВ» даштыкы марканың чолаачызы оварымча чогу-биле орукка кылаштап чораан 8 харлыг элзэди оолду

“ӨЛҮМ СӨӨРТКЕН” ЧОЛААЧЫЛАР

үстүрген. Ооң уржуунда оолдун бажының чушкуузу чарлып кемдээн, ону дугаары 1 республика эмнелгезиниң нейрохирургия салбырынга чедирип, кезишкенин кылган.

Апрель 11-ниң дүнезинде Кызыл хоорайның чурттакчызы аныяк кижилер «VOLKSWAGEN POLO» марканың машиназынга Рабочая кудумчулап барыын угланышкынын кончуг дүрген халдып бар чорааш, 256 дугаарлыг бажыңның дужунда орук кыдында камгалап херимни үрей халыткаш, машиназын ыяшка барып кончуг күштүг үстүрген. Машинаның мурнуку олудунга олурган аныяк уруг ол-ла дораан өлгөн. Ооң эштери камгалап курлар-биле багланып албаан болгаш, 4 кижилер шуптузу дыка аар кемдээннер.

«VOLKSWAGEN POLO» машинаның 29 харлыг чолаачызы, Кызыл хоорайның чурттакчызы апрель 11-де кылганы айыыл-халаптың мурнунда үеде орукка шимчээшкениң дүрүмненин үрзэн дээш, 10 катап административтиг кеземчеге онаажып турганы КАИ-де демделеттинген. Орукка кончуг дүрген халдып чорааны дээш 7 катап, светофорнуң кызыл оду хып турда, кудумчу белдирин эрте халытканы дээш 2 катап, орукка шимчээшкениң уткуштур талазынче үне халытканы дээш 1 катап административтиг кеземчеге онаашкан. Орукка шимчээшкениң дүрүмненин өштүү-биле сагывас чүүл бо чолаачыны кижилер амы-тынын үзеринге, эш-өөрүн кемдедиринге чедиргени ол.

Апрель 11-де дүне 14 харлыг оол «ВАЗ 21103» машинаны Кызыл хоорайның Эрзин кудумчузунга мунуп чорааш, ону башкарып шыдавайн баарга, машиназы ойтта дүжүп андарылган. Машина чолаачылап чораан оол ол-ла черге амы-тынындан чарылган. Кады чораан 16 харлыг эжи кемдээн. Оолдарның кайызы-даа Кызылдың школаларының бирээзиниң 8-ки класының өөреникчилери. Бо озал-ондакка хамаарыштыр истелгени республиканың иштики херектер органнары чорудуп турар.

Апрель 11-де Р-257 «Енисей» федералдыг автомобиль оруунуң 817 болгаш 901 километрлеринге машиналар андарылган. Оларның чылдагааны чолаачыларның кончуг дүрген халдып чорааны. Бо озал-ондакка Шагаан-Арыг

хоорайның болгаш Ак-Туруг суурнуң чурттакчылары 5 кижилер кемдээн.

Апрель 13-түнүң хүнүнде орай кежээ Р-257 «Енисей» автооруктуң 994 километрлеринге, Чөөн-Хемчик кожуунуң Кара-Дыт деп черге Ак-Туруг суурнуң чурттакчызы «Тойота Карина» машинаны башкарып чорааш, орукка шимчээшкениң уткуштур талазынче үне халыткаш, Каа-Хем кожуунуң Ильинка суурнуң чурт-

такчызының «УАЗ 315195» машиназын үстүргө, УАЗ ол-ла дораан өрттенген. Бо озал-ондакка 5 кижилер аар кемдээн.

Элзэн каш кижилер аар кемдээн озал-ондакка буруулуг Ак-Туруг суурнуң чурттакчызына КАИ кажан-даа чолаачының шынзылгазын тывыспааны, 2019 чылдың июль айда машинаны ээрик мунуп чорааш, туттургаш, административтиг кеземчеге ооң онаажып чорааны илерзэн. Бо удаада база машинаны ээрик мунуп чорааны Ак-Туруг чурттуг кижилер полицияжилерге боду өчзэн. Ооң үлгеткен кемниг херзэнге хамаарыштыр истелге уламчылап турар. Машинаны ээрик мунган бо кижилерге хамаарыштыр кеземче чиик эвес боору чугаажок.

Апрель 15-те Кызыл кожуунуң Баян-Кол сумунуң девискээринге коргунчуг автотранспорт айыыл-халавы болган. Баян-Кол суурнуң чурттакчызы 29 харлыг аныяк херзээн кижилер «ВАЗ-211440» марканың машиназын мунуп алгаш чорааш, Кызыл – Баян-Кол автооруктуң 59-ку километрлеринге машинаны андарган. Мурнуку олутка адазының хойнунга олурган 2 хире харлыг бичии кижилер ол-ла черге бүрлүп чок болган.

Машинаның соңгу олудунга олурган, 5-6 харлыг элзэди уруглар, 47 харлыг херзээн кижилер камгалап курлар-биле багланып албаан болгаш, аар кемдээннер. Бо озал-ондакка кемдээннерни эмнелгелерге чедирип, дүрген эмчи дузазын чедирген.

Күрүнениң автоинспекциязының даңзызы-биле шүүштүрүп көөргө, «ВАЗ-211440» марканың машиназын башкарып чораан херзээн кижилер чолаачының шынзылгазын кажан-даа тывыспааны илерзэн. Херзээн кижилер арага ишкен-

ишпээнин хынаарга, ооң арага ишкени билдинген. Баян-Кол суурже чорутурунун мурнунда машинага олурган улуг кижилер шупту малчын аалга арага ижип турганы база тодараттынган. Бо озал-ондакка хамаарыштыр истелгени иштики херектер органнары уламчылап турар.

Апрель 16-ның хүнүнде хүндүс 14 шак үезинде республиканың Иштики херектер яамызының кожуннар аразының «Барыын-Хемчик» килдизинге «ВАЗ 2106» марканың машиназын ээрик чолаачы Ак-Довурак хоорайда мунуп чоруп турарының дугайында ме-дээ келген. Күрүнениң автоинспекция ажилдакчылары ол машинаны дилеп тыпкаш, дозарга, чолаачы машиназын тургуспаан. Чолаачы полицияжилерден дезип, «Ак-Довурак – Тээли» автомобиль оруунче үне халыткан. Ээрик чолаачы бо орукка автотранспорт озал-ондаа кылыр, кижилерниң амы-тынынга айыылдыг болгу дег байдалды тывылдырган. Ээрик чолаачы мунган машинаны доктаадыры-биле полицияның база бир экипажы дузалажып чедип келген. Автомашинаны доктаадыр дугайында полицияжилерниң каш катап медээлерин ээрик чолаачы тооваан. «Ак-Довурак – Тээли» автомобиль оруунда машиналарда пассажирлерни озал-ондакты чайладыры-биле

полицияжилер ок-боону хоойлу-дүрүм ёзугаар ажылгаар деп шийтирилзэннер. Чүгле ыңдыг хемчег-биле ээрик чолаачы башкарган машинаны доктаадыр аргалыг болганнар.

Машинаны башкарып чораан 23 харлыг оол, ооң пассажирлери назы четпээн 4 оолдар, уруглар шупту ээрик болган. А уругларның бирээзи балыглатканы база билдинген. Ол уругга эмчи дузазын дүрген чедирген, амы үеде ооң кадының байдалы чүгээр.

23 харлыг аныяк кижилер кем-херек үлгеткени дээш шийтирп чорааны, аңаа чолаачының шынзылгазын кажан-даа тывыспааны баш бурунгаар истелге үезинде илерзэн.

Назы четпээн уруг балыглатканы-биле холбашкан бо болушкунга хамаарыштыр албан ёзуунуң хыналдазын чорудар деп Россияның Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының удуртулгазы шийтирилзэн.

Бо чылдың апрель айның чүгле бирги чартында Тываның оруктарына мындыг коргунчуг болушкуннар ээрик болгаш оруктарга шимчээшкениң дүрүмненин сагывас чолаачыларның буруузу-биле болган. Оларның кемниг ёразы-биле эң ылаңгыя чаш ажы-төл өлүм-чидимге таварышкан, хей кижилер кемдээн, бүгү назынында бертик-межел артып каан чолаачыларны “өлүм сөөрткен” чолаачылар дээрден башка, чүү дээрлэ?!?

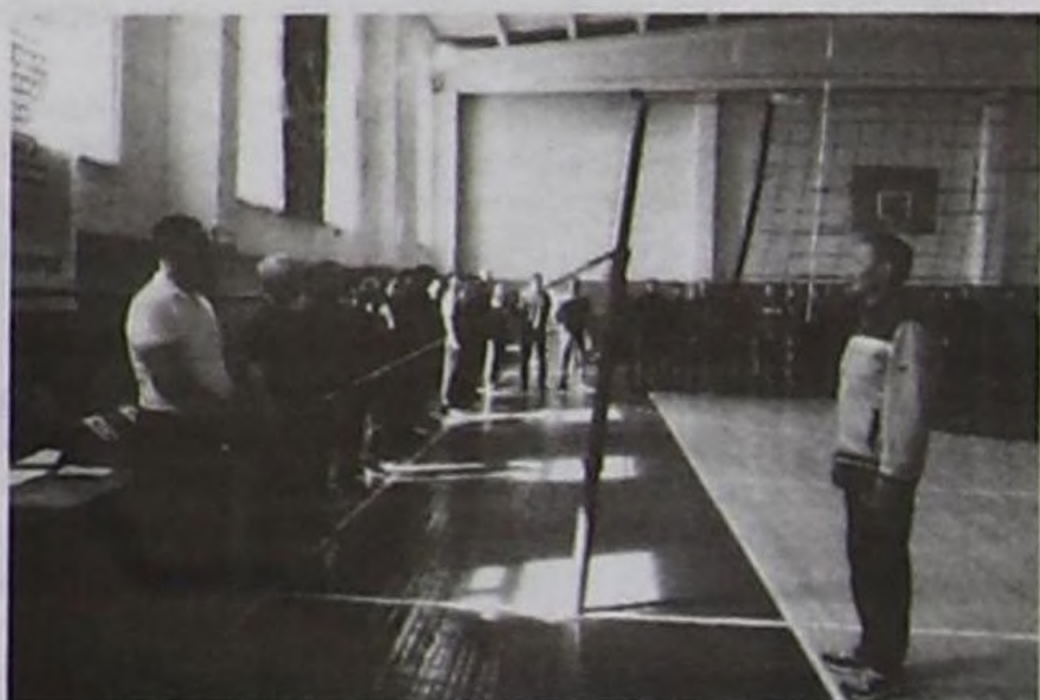
Бир эвес чолаачы бүрүзү бодун кижилерниң амы-тыны дээш харысалгалыг мен деп миннимес болза, оруктарга айыыл чок чорук дээш демисел эки түңнел чок боор.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Спорт • спорт • спорт

СПОРТЧУНУҢ ЧЫРЫК АДЫНГА
ТУРАСКААТКАН

Эрткен дыштаныр хуннерде Тес-Хем кожуунда О.Седен-оол аттыг спорт школазын болгаш Шуурмак ортумак школазының спорт залына Тываның шыырак спортчуларының бирээзи чораан Аяс Күнзектиң чырык адынга тураскааткан хол бөмбүүнге маргылдаа эр улустарның командаларының аразында болуп эрткен.

Республика чергелиг улуг маргылдаага Тываның кожуннарындан болгаш найысылал Кызыл хоорайдан ниитизи-биле 36 команданың кежигүннери 378 спортчулар киришкен. Чидиг демиселдин түннелинде Сүт-Хөл кожунун Ишкин сумудан команда бирги черни чаалап алган. Ийги черни республиканың Оңза байдалдар яамызының ажилдакчыларының командасы, үшкү черни арга-арыг камгалалының авиаотрядының командасы ээлзэннер.

Маргылдаа үезинде сайзыраңгай спортчу мерге-

жилдин, чараш оюнну көргүскен спортчуларга тускай шаңналдарны база тывыскан. "Эң дээр камгалакчы" деп шаңналды Оңза байдалдар яамызының командасының кежигүнү Сылдыс Түлүш биле арга-арыг камгалалының авиаотрядының командасындан Буянды Алдын-Даш оларга тывыскан. "Эң дээр дамчыдыкчы ойнакчы" шаңналды Ишкинниң командасының ойнакчызы Саадак Доржатович Сатка, "Эң дээр халдакчы" шаңналды Таңды кожундан Чимит Даваага тывыскан.

Тываның шыырак спортчуларының бирээзи чораан Аяс Александрович Күнзектиң чырык адынга тураскааткан хол бөмбүүнге маргылдааны организастап эрттиреринге улуг дузазы дээш О.Седен-оол аттыг спорт школазының директору Самет Калзанович Чимбиянга болгаш Шуурмак ортумак ниити билиг школазының директору Мира Владимировна Уржукка, маргылдаага кожуннардан болгаш Кызыл хоорайдан киржи келген спортчуларның чөмненилгезин болгаш дыштанылганын организастааны, Тес-Хем кожунга спорт сайзырадырынга кирип чоруур кескү үлүг-хуузу дээш Отчугаш Борисович Соянга маргылдааның киржикчилери болгаш организакчылары улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен.

КӨЖЕЧЕЙГЕ ЧЕТКЕН

Ырак-узак Мөңгүн-Тайга Тываның кончук чараш агаар-бойдустуг девискээрлериниң бирээзи. Ооң кадыр-берт бедик даглары, арыг-кылаң шапкын хемнери, одарларында чаттылдыр оъттап чоруур онзагай сарлыктары кижилерниң сонургалын боттарында чайгаар-ла хаара туду бээр. Мөңгүн баштыг Мөңгүн-Тайгага баштай барган кижилер база катап бо оранга келиксей бээр.

Мөңгүн-Тайганың чурттакчылары каас-чараш төрөөн чуртунга дыка ынактар. Олар Мөңгүн-Тайганың эң-не чараш агаар-бойдустуг булуңнарын дыка эки билер-даа

бол, ынаар барган, көргөн санында магадап ханмастар. Ындыг черлерниң бирээзи Тоолайлыг сумунуң девискээринде Көжечей аржааны. Бо аржаан далай деңнелинден 1873 метр бедикте чыдар.

Тоолайлыг эге школазының өөреникчилери башкызы Андриан Шомбул-биле кады Көжечей аржаанынче дыштаныр хуннерде аян-чоруктап чорааннар. Аржаанче орук белен эвес, кадыр-берт бедиктерге үнер, шапкын хемнерни кежир салган чудук көвүрүглерни кырлап, меңгилерниң кыры-биле чоруур дээш эвээш эвес бергелерни алып эртер апар. Ынчалза-даа кара чажындан ыңдыг черлерге чоруп өөрөнгөн аян-чорукчу оолдар оларны шыдажып эрткеннер. Оолдарның аразындан корткан, девидзэн, могап шылаан кижилер чок болган. Мөңгүн-Тайганы мөге-шыырак оолдар ол хире орукту хала чок эртип, эрес-шоваазын, тура-соруктуун шыдамын херек кырында бадыткааннар.

Бистиң корр.

ТЫВА ХҮРЕШ ДАЙЫН-ЧААГА ТИИЛЕП ЧОРААН

2020 чылдың октябрь 24-те № 84 "Шын" солунга Тываның улустуң чогаалчызы Маадыр-оол Ховалыгның тыва хүрештиң дүрүмүңге хамаарыштыр бижээн материалынга ушкажыпкаш, ону деткип, бодумнун үзел-бодалымны илередикседим.

Чогаалчының адазы-даа, боду-даа хүрежи чораан болгаш, тыва хүрешти ол эки сайгарып билер. Ынчангаш Маадыр-оол Бартыштановичиниң амгы үеде тыва хүрештиң дүрүмүңде чамдык эде көрзе чогуур чүүлдерниң дугайында бижээни, чөптүг.

Шаанда тыва чон тараа-быдаазын чажып доозупкаш, май айда байыр-лаар чораан. Ынчан маевка азы чартык чылдың түннелдерин үндүрүп, шыырак база шилиндек мөгелерни хүрештирер турган. Мөгелерни көөрге, кашпагайы кончук, янзы-бүрү аргаларны кылыр, онаан саадавай октап алыр. Чыылган чон алгы-кышкы, октаан мөгениң кылган аргазын аажок магадап, кужуру ханып, чугаалажып олурар боор чораан. Тыва хүреш, тыва кижиниң ханында, кужуру деп чүве ол.

Амгы үеде тыва хүрештиң дүрүмү үе-шагның аайы-биле аажок өскерилген. Ийи мөге дыка үр, тутчуп чадап, аай-дедир иткележип кээр. Шагда ышкаш чараш аргалар кылыр мөгелер эвээжээн, тыва хүрештиң мөгейикчилеринге-даа шыланчыг. Ооң уламындан хүреш көрүп келген чон: "Мөгелеривис ам чүгле хончу манап хүрежир апарган" — дижи, аразында чугаалажып олурар. Оларның ол бодалы шын-даа бооп чадавас.

Ала-чайгаар кижиниң бажынга янзы-бүрү бодалдар кирип кээр чорду. Чүге чараш аргалар кылдырмайн турар чоор, ооң чылдагааны чүдөл? Бир болза кедип алган содак-шудаанда ирги бе? Сөөлгү үеде эгин содаан эът-кешке шуут чыпшыр, дыгый кылдыр даарап каан боор. Ындыг тар чүве, мөгениң кадыына хоралыг болгудег. Эжүннүң, чарынның-даа дамырларын боой тудуп алган турар. Хүрежи турар мөгелер арга кылыр дээр, эгин содаа туттунмас, шалдаң-чанагаш чүве-биле дөмей.

Делегейде янзы-бүрү омактыг улуг-биче чоннарның боттарының ынак национал оюну, адаан-мөөрейи — хүреш болур. Олар шуут чанагаш хүрешпестер, белин-

де тудар тускай курлуг болур. А бистиң тыва мөгелеривис чаңгыс салаа безин кирбес, туттунмас эгин содактыг болгай бис. Ону та кажан, та кайыын көрүп, үлегерлеп алган улус бис ыйнаан.

Тыва хүрешке сонургалым улуг болгаш, эрткен вектиң 1950-1960 чылдарында Сүт-Хөлдүн алдарлыг мөгелериниң хүрежин көрүп өзүп келген мен. Хүрежир мөгелер саны четпейн баарга, 64-түн чирин дуглап, бир ийи-даа онагны-даа алып чордум. Ынчан мөгелерниң эгин содаа тар эвес, хостуг боор-ла чүве.

ТАР үезинде база ыңдыг турган. Архив шыгжамырында чуруктар ону бадыткаар. Кашпагай дүрген хүрештиг мөге, кандыг-даа арганы кыла кааптар, чараш көрүштүг-даа болгай. Канчап дзюдо, самбо, ушу оон-даа өске спорттун хевирлеринде эгин содаа көңүс хос, хөлбегер болур-дур. Ону телеканалдардан база социал четкилерде дамчыдылгалардан көрүп турар болгай бис.

Мен амы-хууда бодаарымга, чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг чөптүг санал-оналды кирип турар. Ада-өгбелеривистиң шагдан бээр хүрежи кедип чораан, эгин содаан кедип, ону амгы тыва хүрештиң дүрүмүңче кириери чугула. Ында берге чүве чок, эде сырып даарап алыр ол-ла.

Эгин содаа-биле кылыр аргалар дыка хөй. Чижээ: майгыр, тевер, чая долгаар, иштинден, даштындан мундурар, илбек-тээр, бөөлдээр, ишкээр доңгайтыр шелер, шудактан ийи хол-биле чыыра туткаш,

долгай дегээ сугар дээш оон-даа өске.

1944 чылда Ада-чурт-тун Улуг дайынына барып киришкен тыва эки турачы ада-өгбелеривис "дииң караа часпас" адар-боо-лаарындан аңгыда, шупту мөге-шыырак болгаш тыва хүрештиң аргаларын эки билер чораан. Ынчангаш оңуга немец-фашистер-биле хенертен сегиржип алыр, хол-биле тулчууш-кунга тыва хүрештиң аргалары дыка дузалыг турган. Хары угда үш фашисти узуткап, чок кылган Тываның Арзылаң мөгези Бегзи-Хуурак Донгактың дугайында канчап уттур

боор. Ооң дугайында кады хүрежи өскөн, чаңгысклассчы мөге эш-өөрүм Өлзей Ооржак, Семдаш Ооржак, Чалчык Ондар болгаш Макар Донгак-биле сайгарып чугаалажып-даа чордувус. Бо эш-өөрүмнүң аразындан амгы үеде Макар Донгак-биле ийилээ артывыс.

Мөге салыкчызы кижилер колдуунда хүрежи турар мөгениң бөргүн тудар кижилер бергенинге чөшпээрешпес аргам чок. Шыны-биле алырга, мөге салыкчылары кичээңгей кошкан. Чамдыкта, харын-даа душкан-на кижилер бүрүзү чазаанчы (мөге салып) турары база шын эвес.

Мөге салыры дээрге кончук улуг харысалгалыг ажил. Мөгелер деңге дүшкөш, аразында хөрлежип, маргыжа бээр таварылгалар кайы көвей. Ону көргөш, бирги чөптүг ийитпирни үндүрер кижилер база ол.

Шаг-төөгүдөн бээр мөге салыкчызы — тыва хүрештиң каастакчызы чораан. Ол хүрежи үнүп келген аныяк болгаш алдар-ат чедип албаан-даа мөгезиниң хей-аадын көдүрүп, чоннуң мурнунга алгап-мактаар.

Амгы чурагайлыг технологиялар сайзыраан үеде шөлде ажилдап турар мөге салыкчызынга бичии микрофон берип каар болза, улам эки. Чүге дизе бирги ээлчегде судья коллегиязы-биле харылзажырынга эптиг. Ийи талазында, мөгезин чонга таныштырып, ооң алдар-адын чарлап, дыңдадыр болгай.

Хөй чыылган чоннуң мурнунга мөге

салыкчызы, аянын дурт-сынның, чараш тыва хелтиг, арын-шырайы көрүштүг болза-эки. Боду тыва хүрешке ынак, хүрежи чораан болгаш хүрештиң аргаларын билер, мөгезинге арга-сүмезин кадып болур.

Ооң-биле чергелештир мөгени салыр чазаанчы кижилер тускай курстарга өөренип алган шыңылгалыг болуру чугула. Оон башка чүү-даа турар...Сээң камгалалың шыңылга ол-дур!

База бир тыва хүрештиң сузун басып турар талазы — тыва девиг деп бодаар мен. Аянын, чараш кылдыр девиг турар мөгелер шуут чок деп болур. Чүгле ийи-чаңгыс аныяк мөгелер "Хартыга" база "Эзир" девиглерин күүседип турар. Чараш девиг күүсеткен мөгени тыва хүрештиң адаан-мөөрейин эрттирер турар организакчылар эскербес, деткивеске, шаңнал тывыспаска база бо айтырыг чер албайн турар хевирлиг. Бир катап Тываның Арзылаң мөгези Маадыр Монгуш "Хүреш" стадионунга "Эзир девиги" кончук чараш күүсеткен. Ынчалза-даа чоннуң ынак, хүндүткелдиг мөгезинге шаңнал тывыспаска, ол хүрешти көрүп чедип келген тыва хүрештиң мөгейикчилери кайгап ханмадывыс.

Хүрежи-биле девиг үнүп келгеш, анаа-ла ужур эдерип ийи холун далбаңнадырга, чараш эвес. Бодунга-даа, хөй көрүкчү чонга-даа, хүндүткел чок болуру билдингир. Девиг дээрге тыва хүрешти эң-не аян-шинчи кириер болгаш көрүштүг кезээ, "амдан-сүүзүннүг" — талазы-ол-дур!

Ада-өгбелерден дамчып келген бистиң национал хүреживисти сонуга-гап, аяк-хээлиг ак-көк Тывавыска даштыкы туристер дээш, кымнар-даа аалдап келир болгай. Оларның көрүп көрбээни, сеткил-сагыжына уттундурбас кылдыр артып калыр сактыышкын — тыва хүреш болгаш тыва девиг болур ужурулуг.

Удавас ТАР-ның 100 чыл оюн демдег-леп эрттирер болгай бис. Анаа чедир ам-даа үе бар. Тываның Чазза болгаш Тыва хүреш федерациязы тыва хүрештиң мөгейикчилери тыва чон-биле сүмележи тургаш, тыва хүрештиң дүрүмүңгү эдилге, чаартылгаларны кирип шыдаар дээрзинге бүзүрелим улуг.

Александр ООРЖАК,
мөге салыкчызы,
күш-ажылдың хоочуну.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

ЧАДААНАНЫҢ ҮСТҮҮ-ХҮРЭЭЗИНГЕ ҮНЕЛИГ БЕЛЕК...

2021 чылдың апрель 16-да Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге Швейцария Лозаннада Россия Федерациясының Хүндүлүг консулу эртемден, бизнесмен болгаш аян-чорукчу Фредерик Даг Арфст Паулсен кээп чораан. Россияда ол Совет Эвилелиниң Маадыры Артур Николаевич Чилингаров-биле 2007 чылдың августта Соңгу Доштуг океанның дүвүнчү суг ханызын шинчилээр «Мир 2» аппаратты кириеринге үлүүн кириген эртемден.

Россияның Президентизи «Улустарның найыралы» ордени – улуг күрүне шаңналын аңаа тывыскан.

Бистиң черивистиң сес полюзундан алдызынга четкен кижилерниң бирээзи Фредерик Даг Арфст Паулсен болур. Хүндүлүг аалчывыс Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге Буттанның тергийн шеверлеринге чагып кылдырткан узуну 4 метр, дооразы 2 метр хемчээлдиг 32000 евро өртектиг сарыг шажынның ыдыктыг черекселдери Будда Шакьямуниин, Авалокитешвара болгаш Падмасамбхава бурганнарның оуру – чуруктарны (тхангалар) белек кылдыр экелген.

Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң күңгүрбаазының артынга база солагай, оң талаларында үш улуг чуруктарны азыпкан. Үстүү-Хүрээзиниң келир үеде сайзыралын, эрткен төөгүзүн келген аалчыларга таныштырган. Төөгүлүг болушкунга ыдыктыг черекселдерниң арайлаашкынынга тураскааткан болгаш бүгү-ле амылыгларның чаагай чоруу, Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң сайзыралы дээш Тываның Камбы-лама эргелели, Чадаананың Үстүү, Алды хүрээлериниң лама башкылары номналдар номчааннар. Кожуун баштыңы Д.Д-Д. Монгуш аалчыларга өөрүп четтиргениниң илередиг бижини тывыскан.

Чадаанада уругларның уран чүүл школазының хөөмейжилери, Теве-Хаяның танцы-самчылары, Чөөн-Хемчиктин чараш даңгыналары кыска-даа бол, ханы уткалыг концерт программасын көргүскен.

Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң күңгүрбаазында ча-

лаар 1000 (муң) Буддаларны Непалга кылдырткаш, Россияга, Тывага, Чадаанага чаларадып эккээринге амгы үеде Россияның Камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгу-биле Тываның Камбы-ламазы чораан Джампел – Лодой башкының (Апыш-оол Шууракаевич Саттың), Тыва Республиканың Чазааның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун, бүгү Тываның чурттакчылыг черлеринден келгеш, 2012 чылда тудугну ажылгалга кириеринге дээш, өске-даа ажылдарны кылырынга үлүүн кирип турган чонувустун, сайгарлыкчыларның база өске-даа кижилерниң деткимчези улуг болган. Делегейде билдингир аян-чорукчу кижиниң буянныг ажылы, деткимчези-биле кылдырган белекти тывыскан хүн – төөгүге ынчаар кирген.

Вячеслав МОНГУШ,

“Чаа орук” солунунун кол редактору.

Сержиң Чанзановна Конгар (Салчак) 1921 чылдың апрель 15-те бөдүүн араттар Салчак Шынарапович база Матпайган Кунгаевна Чанзаннарның өг-бүлезинге дун уруу болуп, Бай-Тайганың Хөл сумузунга (ам Бай-Тал) төрүттүнген. Оон бээр-ле чүс чылдар шуужуп эрткен. Кырган-ачазы Шынарап Салчак тоолчу чораан, оон авазы Дагылчак Көвүковна Салчак Хемчик бажының улуг хамы чораан. Шыырак хамны чүгле тус черниң чурттакчылары эвес, делег, дөрбөттөр-даа чалаар турган.

Бичии Сержиң кырган-ачазы Шынарап Салчакты дөзеп, кончук бүдүштүг, кем чок, шынчы кижилер болуп өскөн.

Кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг, аржаан кара сугларлыг, каттыг-чимистиг аргарыгларга бүргөткен, улуг-биче аңнары кодан малдар-биле кады одарлап чоруур байлак оранга төрүттүнүп, меңги чечээдег, ыдык Мөңгүлек тайгазының хостуг агаарын тынып, артышшаанак долган ооргаларына эргеленип өзүп келген болгаш, ындыг ийикпе, кончук чоргаар, мерген угаанныг, эрес, ажылгыр кижилер чораан. Ол бедик сынның, хөнү чиңгежек дурт-сынның, чоон кара чаштыг, шевергин ак шырайлыг, шыңгызымаар көрүштүг кижилер.

Улустун башкызы Кима Биче-ооловна Март-оолдун сактып бижээни-биле, Сержиң Чанзановна 17 харлыг тургаш Аревэ кежигүнүнге кирген, 18 харлыында Конгар Салчак-биле өг-бүлө тудуп чурттап берген. Конгар узун, сииреш дурт-сынның, мөге-шыырак, биче сеткилдиг, ажылгыр, эрес, хөй сөс чок, турум, шыңгыы көстүр-даа болза, баштаксымаар кижилер чораан. Оон хат-салгынга, изиг-соокка дадыккан хүрең шырайы, узун бедик думчуу, дорт, чиге, шала боданган ышкаш, чидиг көрүжү,

оон арнында хүлүмзүрүг кезээде чайнаан шырайлыг чоруур. Ол уругларынга кончук ынак, кичээнгейлиг. Олары-биле ойнап, куспактажып, ыймактажып шаг-ла болур чораан. Даң хаяа-зында туруп келгеш, от-көзүн салып, шайын хайындыргаш, чымыштыг ажылче аал иштин, ажы-төлүн мөөңнээш, чайгы үеде эртенгиниң беш-алды шак аразында хоюн кадарып чоруу баар турган. Кежээ дүжөргө, бүгү малын ончалааш, хамыктың сөөлүндө кодан-хораазын хайгаарап, дыңнаалавышаан, ам-на дыштанып чыдыптар. Ол кончук ус-шевер чораан. Кешти эттеп тургаш, аъттың дериг-херексели сыдымны, аргамчыны, чулар-дергини боду кылып турган. Күш-шыдал талазы-биле сумузунга аңаа чедер мөге турбаан.

Конгар Салчак иезиниң эр чаңгыс оглу. Аныяк өг-бүлө МЧАЭ-ге кирип алгаш, ниитиниң ажылын кылып эгелзэннер. Аныяктар ол үеде аңдазын-биле тараа тарып, Хемчик суундан буга казып, чашпан-богун аштап, чүнү кылбаан дээр. Сержиң Конгар ховуда ажылдап турган бригаданың кежигүннериниң школа назы четпээн бичии уругларын кызыл өггө хайгаарап, карактап, ажын-чемин кылып берип база ажылдап турган. Удаваанда Бай-Тал суурга Сталин аттыг колхоз тургустунган. Ынчан олар ниитиниң малын малдап кирипкеннер. Ол үеде аныяк малчыннар аразына социалистиг чарыш калбарган үе турган. Конгарлар боттарының кызымак чүткүлдүү-биле мал ажылынга чоорту ижигип, малдың бүдүрүкчүлүүн бедидер, баш санын өстүрер сорулганы чедишкенин боттандырып, барык 40 ажыг чылдар малчыннап ажылдааннар. Оларның ол күженишкенин ажылы бедик үнелелге чедип, Сержиң Конгар Күш-ажылдың, Кызыл тук орденниң, Маадыр ие хүндүлүг аттын эдилекчизи, а Конгар Салчак Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны атка төлөптиг болганнар.

Конгарлар шупту он уругну (5 оол, 5 кыс) төрээш, өстүрүп кижизиткеннер. Малчын кижиниң ажылы эң берге, нарын, хары-салгалыг-даа болза, ынча хөй ажы-төлүн бүдүштүг омур-хевир-

ге, энерелдиг сеткилге кижизиткени онзагай. Ада-иениң чымчак көрүжү, шыңгыы негелделиг сөс-домаа, ажыл-агыйга турасоруу ала-чайгаар хөй санныг уругларынга үлөгер-чижек болуп, оларын мөөңнөп, боттарын карактажып, деткижи, үени чөптүг ажылдап билиринге, өске кижиниң ажылын үнелеп, демнежи, дузалажырынга өөрөткен. Бо хүнде оларның уруглары шуптузу дээди эртемниг, тускай ажыл-агыйлыг, шаңналмакталдыг, төлөптиг, чонунга бараан болуп чурттап чоруурлар. Конгарларның өг-бүлөзи кайгамчык аас-кежиктиг улус. Кышкы

узун кежээлерде бүгү саан-сава дооступ, пашта хайындырган эът-быдаа болуп турда, кырган-ачазы игил-бызаанчызын тудупкаш, ырлавышаан тоолдаар, хомуска бурунгу аян-биле ойнаарга, ала-чайгаар карактарга чиргилчинниг ховулар, тайгатаңды, аржаан-суглар, агым хемнер, тос чүзүн мал, аң-мең карактарга чуруттунуп, чараш аялгалар кежээ дургу куттулуп, адар даңны атсы дыңналып тургулаар.

Сержиң хам кырган-авазын дөзээш, ырлаары аажок, үнү дыңзыг, өткүт, хостуг. Авазы Матпайган Кунгаевна база тоолдаар, ырлаар, тывызык-таар, аажок чугаакыр, даараныр шевер кижилер чораан. Ол Чыргакы ынчаар чурттап чораан, чонга билдингир Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Доктугу Чоланың чээни, муңажыг хойлуг Монгуш Кунгааның улуг уруу болур. Сержиң Чанзановна чеден хар ашкыже тыва тон, чагы, чучак, чеңи чок, болук идиктер, зичек уктар, уругларынның бичии уругларынга хөйлең, чүвүр, платые дээш дааравас-ла чүвези чок иженип чораан шевер кижилер.

Олар тыва өгнүң езулуг культуразына уругларын кижизиткенер. Ачазы Чанзан иеден төрзөн дүңмазы Авыр-оолдун уруглары: Дадар-оол, Дандар-оол, Долзат, Килий, Седип, Севзэн, Тойбу болгаш кады азыраан кыс дүңмазы Кидиспейниң уруглары: Сангаа, оон оглу Борис Чүдүк, Айыкай, Баадан, Чурук, Өделик база оол дүңмазы Авыда-биле (уруу: Хуваа-Салы, Сулуу, Александра сугларның иези) бир дең өскөннер.

Сержиң Чанзановна тыва херзэженинниң онзагай кижилериниң бирээзи, чоргааралы-выс болгаш аныяк-өскөннерге үлөгер-чижек. Бөдүүн энерелдиг ава, алдарлыг малчын, Маадыр ие, каш дакпыр кырган-ава!

Улуг оолдары – Николай Конгарны, Анатолий Конгарны (композитор) бистиң республикада билер, таныыр кижилер эвээш эвес. Олар улус өөредилгезин, уран чүүл болгаш культураны сайзырадырынга үлүүн кирип, Николай Конгар 15 чыл иштинде өөредилге сайыдынга, Анатолий Конгар Барыын-Хемчик кожунунуң культура килдизин 40 ажыг чылдар дургузунда удуртуп ажылдаан, 200 ажыг ырыларын аялга, сестериниң автору, ТР-ниң база РФ-тиң культуразының алдарлыг ажылдакчызы; ортун уруу – Анна Салчаковна ТР-ниң өөредилге яамызының бирги оралакчызынга, эргелел удуртукчузунга хөй чылдарда ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуннары, өөредилгениң, культураның тергиннери. Конгарларның уругларындан сес кижилер башкы эртемни дооскаш, республиканың аңгы-аңгы булуңнарына өөредилге шугумунда чедишкенин ажылдап, чурттап чоруурлар. Уругларындан өске мергежилди чедип алган – Ульяна Салчаковна Королёва – инженер-технолог, Леонид Салчакович – инженер-техник. Күш-ажылчы намыдарының көвей кезии удуртулга ажылынга чораан күш-ажылдың хоочуннары.

Сержиң Чанзановна боду өг-бүлезинде чеди ажы-төлдүн улуг уруу чораан. Ол 84 харга чедир улуг назылап чурттаан. Оон кады төрзөн дүңмалары Бай-Тайга кожунунуң онзагай кижилери болганын демдег-

лзэйн. Константин Тоюн, Тойлу Салчак алышкылар башкы, бот-тынынгыр композиторлар, артист, спортчу, чогаалчы, шүлүкчү болгаш кайгамчык ус-шевер улус чорааннар. Шожут Чанзан ТАР-ның баштайгы тускай эртемниг эмчизи, билдингир партия-совет ажылдакчызы. Долуш Чанзан (Тюндешева) баштайгы тускай эртемниг башкы кадрларын бирээзи, Улус өөредилгезиниң тергини. Шойгу Чанзан онзагай шевер, холу чөмзиг, чонунуң аас-чогаалын үнелеп билер, тоолдорны бурунгу аян-биле ыдар чорааны онзагай. Владимир Чанзан – күрүнениң айыыл чок чериниң хоочун ажылдакчызы, үндүрүг полициясының халажылгада генерал-майору. Азыраан иези Сержиң Конгар.

“РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини”, Хүндүткелдин демдээ орденниң, ТР-ниң «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медальдың эдилекчизи Николай Конгарның чырык адын меңгежидип, 2013 чылдың март 16-да төрзөн чери – Бай-Тайга кожунунуң Бай-Тал ортумак школазына оон адын тывыскан. База ол ышкаш өскөн төрзөн Бай-Тал сумузунуң кудумчузун Константин Тоюнунуң база ортумак школаның музейин Тойлу Салчактың аттары-биле адааны чоргааранчыг.

Конгар Салчак, Сержиң Конгар Бай-Тал сумузунуң башкы династиязының үндезилекчилери болгаш хүндүлүг чурттакчылары. Сержиң Чанзановна, Салчак Доскаракович Конгарларның 10 ажы-төлүнүн 8-зи, күдээ-кенээтериниң 7-зи, уругларының ажы-төлүнүн 13-ү, шупту катый 28 кижилер аймакта башкы эртемни чедип алганы онзагай. Чонунга бараан болуп, ак-сеткилдиг ажылдап, ажыл-агыйны удуртуп талантызын көргүзүп чорааннар. Оларның аразында 10 кижилер «РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини», «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» деп хөрөк демдектериниң эдилекчилери.

Раиса ОНДАР,

РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, РФ-тиң ЖЭ кежигүнү.

ТЫВАНЫҢ БРЕНДИЗИ СУЙ БЕЛЕКТЕРДЕ

“Тыва – бистиң өргээвис” фестивалдың делгелгезинге Тываның күрүне университети “Туристичи суй белектерде Тываның брендици” деп төлөвилелдин делгезин.

Улусчу чогаадылга бажыңга каш хонук уламчылаан ус-шеверлериниң делгелге-ярмарказынга Тыва-У-нуң чогаадыкчы бөлүү база киришкен. Университеттин бойдус-география факультетиниң студентилери туристичи суй белектерин аңаа таныштырган. Студентилериниң ажилдары, ылаңгыя “Тыва аймактар” деп бөлүк суй белектер улуг сонугралды оттурган.

Суй белектерден аңгыда, студентилерниң кылган тыва аян-шинчи кириген каасталгаларын херээжен чон чарашсынып, садып ап турган. Ол “Тос эртине” деп төлөвилелди бөлүк студентилер лазерлиг гравюра ажыглап тургаш кылган.

Тыва чоннуң каасталга-шимелде чогаадылганын кадагалаар болгаш непередир сорулга-биле бо суй белектерни келир үениң башкылары кылып турар.

Суй белектер кылып ажилга студентилер Алина Ооржак, Шеңне Монгуш, Надя Куулар, Чаяна Сат, Алсу Саая база төлөвилелдин удуртукчузу, 3-кү курстун студентизи Сюзанна Хомушку идепкейлиг киришкен.

Бистиң корр.

ЫРААЖЫ-ХЕМНИҢ ЧЫЛГЫЧЫЗЫ

Чөөн-Хемчик кожуунунун Хөндөргей сумузунда Чолдак-Шат, Хараганныг-Даг ол ынчаар кыштаглап, Аныяк Хөндөргей бажында Өргелиг деп черге чайлгалап, чылгы малын семиртип, баш санын өстүрүп чоруур аныяк чылгычы Чиңгис Монгуш бо чылын 100 ажыг кулунну камгалап алып сорулгалыг.

Чылгы мал кадарары аар-берге ажилдарның бирээзи. Доктаамал дүн-хүн дивес карактап кээр. Ылаңгыя чаа төрзөн белек база кулунчактарга онза кичээлге негеттинер. Чижээлээрге, чаа төрүп турар арган белектериниң ыйырынга чылгычы кижиге дузалашпас болза, чаш кулун дунчугуп калырының айылы бар. Ооң-биле чергелештир часкы үеде саргылар көвүдээр база бирги элчегеде кулун-чавааларның ханын сорар. Оларның чел-кудурунуга, кулаан долгандыр чыгып көвүдээр. Ону үезинде аштап-арыглаар хүлээлге база чылгычы кижиге онаажыр.

Колдуунда хову шөлге ояттап чоруур болгаш, чылгыга хей мал чеми база херекчок. Дуржулгалыг чылгычының чугаазы-биле алырга, чүгле 3 тонна сула база 10 автомашина ишти сизинни кыжын кажаага хүнзээр, аңаа тургуза азыраар аскыр малдар болгаш кулуннарга белеткеп алырга, четчир болгаш харындаа чазын безин артып калыр.

Чылгы малдың төрүлдө үезинде кулуннапкан белектерни база төрүүр малдарны аңгы кажаалары чугула. Чүге дизе чаа төрүттүнген кулуннарны аскыр малдар хопталап харамнаныр, ол ышкы кулунчактар аразында өскележи, тепкилежи кааптарын арга-дуржулгалыг чылгычылар эки билер.

Чиңгис Монгуштун аскыр өөр чылгызында кандыг чүзүнүг малдарны чок дээр боор: бора, ак, сары-бора, хуең-бора, доруг, ала-шокар дээр оон-даа өске. Оон ужуру билдингир. Чылгычы янзы-бүрү уксаалыг айттарны хайнакташтырып, уксаажыдып, хан солчулганын чорудуп турар. Тыва малдар-биле кады чаңгыс кажаада республикадан дашкаар регионнар-дан садып эккелген айттары база бар. Ынчалза-даа чылгычының хей чылдарда чорудуп келген шинчилел ажилдарының түнелинде, эң шыдамык, эң угааныг мал — тыва уксаалыг айт болган. Ылаңгыя тыва аскыр мал бөрүлерге удур эрес-дидим туржуп билер. Кодан чылгыны чаңгыс черге бөлүп алгаш, азыг-диштиг кокайларны чагдатпас, ылаңгыя чаш кулуннарны бол-

гаш аныяк чавааларны дөрт даванныг дайзыннарга бербес дээр демисежир.

Ынчалза-даа чылгычыларның чугаазы-биле алырга, когарал база чок деп болбас. “2 чыл бурунгаар 30, а бо чылын сес аътты бөрүлер тудуп чипкен. Тайга-сынга чоруур, эң кажар араатан болгаш аңчы кижиге бүрүзүңе алдырбас болганда, дузак салыры эң дээштиг арга болуп турар. Чаңгыс кыжын хары угда 10 ажыг кокайларны узуткадывыс, чүгле ынчан бөрүлерниң халдаашкыны оожургаан”.

Кыжын улуг харлыг үеде кадыр-кашпал черлерге чоруурга база чазын тайгыр доштуг болгаш дүвүнде даштыг хемнер, суглар кежерде, аъттың дөрт даванарын дагалап алыр. Бо ажилды чорутпас болза, малдың дуюглары база төнүп эгелээр. Улгады берген болгаш аажы-чаңы оожум, чааш малга дага кадаарга, ол хей удурланмас. Шала аныяк болгаш чаа өөрткен чавааларның дуюгларын дагалаары, берге ажил болур. Хей шыырак эрлер тудуп, баглап тургаш, бо ажилды чорудар.

2000 чылдар эгезинде 100 баш четпес чылгы малды кады төрзөн акылары, даайлары-биле азырап, тудуп эгелзэн, сөөлгү 20 ажыг чылдарда 300 ажыг аскыр-өөр чылгылыг сайын эрний аал-коданында эмдик малдар база эвээш эвес. Ынчангаш оларны кезек болгаш-ла өөредип, чаажыктары чугула.

“2005 чылда 5 класс тургаш-ла чылгычы акылары, даайлары аразында эмдик айттар өөредип эгеледим. Мээң эш-өөрүм 2011 чылда школа дооскаш, улаштыр эртем-билиг чедип алыры-биле өөренип чорупкан. А мен чылгычы кижиниң мергежилин шилип алганмы бо. Эмдик мал өөредир кижиге эрес-дидим база чүрекир болуру чугула. Аныяк малдар кижини мөөп халып тургаш, күске-күжүгөн үңгүрү-даа базыптар, боттары-даа хенертен барып ужалар. Мындыг таварылгада аъттың адаанче кирбес, аңаа бастырбас, хол-будун кемдетпес дээр, эртежиң дүже халыыр, авааңгыр-шимченгир болза эки. Оон аңгыда, эмдик мал өөредип тургаш, амы-тынындан-даа чарлып болур, онза айылдыг ажил” — деп, амгы үеде 28 харлыг аныяк чылгычы Аяс Ондар тайылбырлады.

Чылгы мал тудуп чоруур улустун салган сорулгазы аңгы-аңгы. Бир чамдык чылгычылар чүгле чыраасаяк, чүгүрүк малдарны азырап чоруур. Бир чамдык кижилер эки айттарны садып-саарып, орнаар бодалдыг. Ыраажы-Хемниң чылгычы Чиңгис Монгуштун сорулгазы уксаалыг аскыр өөр чылгыны өстүрүп-көвүдедири болур.

Мерген ОНДАР.

БАШКЫМГА

• Сактыышкын

болза, ойнап алып силер бе, бо оолдарга шаптыкта-вайн? — дээрге, бис деңге: «Ийе-ийе!» — деп өөрүшкүлүг харылааш, солуттунгаш, ойнап кирипкен бис.

Башкы улуг оолдарны бодунуң билиглери-биле аай дедир эки маңадып, шын бөмбүктү тегерин болгаш аразында өттүржүрүн оларга тайылбырлап айтып берип турган. Кыдыындан бичии оолдар көөргө, улуг акылары база башкының сүмелерин, өөредиглерин дыңнап, шын кылырын оралдажып турганын дунмалары эскерип көргөш, келир үеде база олар ышкыш, эки өөреникчилер, ойнакчылар болурун аразында чугаалажып турганнар.

Секция-даа саадавайн дораан доозулган ышкыш болган. Херек кырында кижиге солун чүүлге бодун бердиниптерге, шактың дүргени саадавайн баарын ол ынчан бичии оолдар каяа билер турган... Ынчалза-даа ол эртен эжинден дыңнаан сөстөрдөн көстөлгөн чүректөргөңү оду ам хып келгеш, бичии оолдарны өөртүп, амырадып турганы ол. Ынчалдыр башкының чымчак сеткили-биле бичии оолдар чуртталгазында бир дугаар бут бөмбүүнүң секциязынга ол хүн хөглөп, ойнап алганнар. Ол шириин, ак шырайлыг чырык кылдыр кеттинген уклады берген башкы, оолдарның өөрүп, маңажып ойнап турарын кыдыындан көргөш, сеткили кады турган дээр чүве болза, частырыг эвес боор. Ол хүннүң секциязы доозулган соонда, эртенги хүнге чедир оолдар башкы-биле байырлашкыш, чаңгылаан.

Четтикпейн манап турган чаа хүн, саадатпайн дораан дүшкен. Эртен эрте туруп келгеш, чыгынып алгаш, баар черинге четкеш, белеткенип, башкызынга ужурашканнар. Оолдар аңгы-аңгы школалардан келген болгаш, саны көей.

Башкы келген оолдарны шуптузун чыыскаап, бодун билиштирип, секцияга канчаар бодун алдынарын болгаш ужу-дүрүмнү тайылбырлап берип турган. Ол хүнден эгелээш, оолдар мага-бодун быжыктырып, дүрген-кашапай болурун оралдажып, чаа мергежилге өөренип эгелзэннер.

Ынчалдыр чылыг, сериин күс төнүп, соок кыш келген. Кыжын башкыыс Иван Ярыгин аттыг спорткомплекске биске аңгы шакты чугаалажып бергени-биле, үзүткел чок секциялап эгелзэн бис. Ам бодап турарга, биске аңгы шакты чугаалажып алыры берге айтырыг турган хирелиг. Чүге дизе бистиң секция эртенгиниң 7 шактан эгелзээш, өске секция эгелзээри-биле, 9 шак үезинде

дооступ турган.

Бир солун чүве, бут бөмбүүндөн аңгыда, кышкы үеде «Беш чыл» стадионунга башкыыс дош куттургаш, биске мячилик хөккэй ойнадып өөредип турган. Сактып келирге, дыка-ла солун үелерниң бирээзи ол турган. Коньки кырынга бир дугаар-даа туруп турар оолдар бар, кедипкеш, шору маңагылаптары-даа турган, кандыг кижиге чок дээрли, солун үелер...

«Ол секцияның эң онзагайы — төлевир чок барып турган бис. Чүге дээрге секциялар колдуунда төлевирлиг болганы-биле чамдык школачылар байдалдар аайы-биле барып шыдапас турган.

Башкыыс Вячеслав Сергеевичиниң ачызында, эвээш эвес эки чүүлдерни сактып болур. Башкыыс шыдаар шаа-биле бистиң сайзыралывыска хамаарыштыр таарымчалыг байдалдарны тургузуп, бодунуң билиглери биске дамчыдып турган, ол дээр мөгейип четтиргеним илередир-дир мен. Чогул бут бөмбүүнге хамаарыштыр улуг чедишкеним чок деп болур. Ынчалза-даа ол үеден бээр амгы үеде чедир эдержи чоруур, таныжар билчир эш-өөр хевээр артып калган. Оон аңгыда, ойнап өөренип алган мергежилим каяа-даа чорааш, кандыг-даа хоорайга, өске чоннар аразында-даа чорааш, дыл билбес-даа чүве болза, чаа эш-өөр тып, билчип таныжып алырынга улуг дузалыг болган дээр болза база шын.

Хүндүлүг башкыыс Паву Вячеслав Сергеевич-биле ыраккы 2004, 2005 чылдардан бээр эвээш эвес чылдар эрткен болуп турар. Ынчангы бичии 5-6 класс оолдар улуг эрлер болуп, шагда-ла өзүп келген. Чылдар бичии-ле када эрте берип-тир, бодаарга, чоокта чаа-ла Вячеслав Сергеевичиге башкыладып турган ышкыш бис. Ам бо үеде мээр билерим-биле оолдар өг-бүлелиг, ажил-агыйлыг болуп өскеннер. Ам мону биззэн ужурум болза, чылдар ишти сагымжыга башкым бо-ла кирип, сагындырып келир. Четтиргенимни бодунуң база өске-даа секциялап турган оолдарның мурнундан илередир-дир мен.

Вячеслав Сергеевич ышкыш, аныяктарга дузалыг, үлегерлиг эр хиндиктиг чон көвүдээрин күзээр-дир мен. Бодун секциялап турган үелеримде башкымның чүгле эки талаларын сактып келир-дир мен.

Эр кижиге бүрүзү ажи-төлүңге, Вячеслав Сергеевич дег, үлегерлиг болур чүве болза, Тывага-даа азы харындаа өске черлерге эки кижилерниң саны хүнден хүнге көвүдөп турар апаар дээр болза, шын болур.

Хүндүткел-биле өөреникчизи
Алдын-Херел.

Ол болза 2004 чылдың, бир болза 2005 чылдың күс турган чүве. Эш-өөр-биле школага часпар үезинде чыгып келгеш, черле кым чүнү хостуг үезинде кылып турарын чугаалажып турувуста, чаңгысклассчыыс Танаа-Херел чугаалай берген: «Мында бир секция барып эгеледим, дыка солун болду, бис хире болгаш бистен-даа улуг оолдар барып турар секция тып алдым, бут бөмбүү» — деп.

Ынчан болза 5-6 класс турган болгай бис, бичии-ле хостуг үевисти хоозун эрттирбеси-биле бир-ле солун чүүлү боттарывыска тыпкан чоруур бис. Ынчалдыр өөредилгеден аңгыда, хостуг үевисти ажыктыг кылдыр эрттирерин кызыдар турган бис.

Ону дынааш, Танаа-Херел эживистиң сөстөрүндөн бистиң чүректөрүс көстөлгөн. Бичии оолдарның көстөлгөн чүректери, ол-ла хүн кичээлдер соонда, «Беш чыл» стадионунче өөренип сумкаларын чүкчүткөш, узун автобуска олурупкаш, чоруптарын ыдалаан болган. Ол ынчан бичии эрлерге чедер черивис чоок эвес турган, 12 дугаар школадан «Беш чыл» стадиону чедер. Орук ара чугаа чүгле ол — чүү бар, чүнү көргөн, чүнү канчап турган, эживистиң чугаазын дыңнап чорувуста, дүжөр черивис саадатпайн бо келген. «Дом быта» доктаамыга дүжөр турган бис. Күстүң кончуг дээр чылыг хүнү турган. «5 чыл» стадионунга чедер бергеш, көргөн бис, шынап-ла, бичии-улуг-даа аныяктарның хөйү аттыг болган. Бут бөмбүүнүң секциязын барын база бо хире деңгелде эрттирип турарын ынчан бир дугаар көрүп билгеним ол болган. Бөмбүктөргөңү көвейин, кижиге бүрүзү бөмбүктү теп, аразында өттүржүп, каттыржып, ойнап маңажып турганнар. Ынчап аайын тыппайн, магадап көрүп турувуста, оларның аразында бир-ле чырык хептиг улгады берген акый бисти эскерип кааш, кылаштап келген.

Ак (куу) кепкалыг, чеңи чок ак хөйлеңниг, кырындан ак (куу) чеңи-чоктуг, ак (куу) чүвүрлүг, ак (куу) идиктиг, чырык кылдыр кеттинген ак шырайлыг акый биске чоокшулап келгеш: «Экии, оолдарым, чүнү канчап чор силер» — деп айтырыг-биле чугаа эгелзэн. Ол акый болза, бут бөмбүүнүң башкыыс болган.

— Экии, бис секциялаар дээр келдивис, секциялап болур бе? — деп айтырбышаан, харыылаан бис.

— Каш харлыг силер, кайда өөренип турар силер? — деп бисти сонуграл айтырбышаан, улаштыр тайылбырлаан: — Бо хүн улуг оолдар хүнү болуп турар, бичии оолдар хүнү эртен эрте болур, даарта кээр эгелээр болзуңарза, эптиг үе ол болур. Ону дыңнааш, бир талазында өөрүп-даа, бир талазында мунгарып-даа турган бис, чүге дизе ам бир хонук манаары үр турган. Демги башкы уламчылаан: «Бо хире келген оолдар, бичии-даа

БУРГАН ДАА – АЧЫ-БУЯННЫҢ ЧЕРИ

Чаа-Хөл кожуунда Сүме дагның ужуңда хая иштинде сиилбип ойган сарыг шажын бурганнарының бирээзиниң дүрзү хевири төөгүнүн болгаш культураның делегей чергелиг тураскаалы. Бурганның бо дүрзү хевири 1260-1368 чылдар үезинде оюп сиилбээн деп эртемендер тодараткан.

Чаа-Хөл шынаазын Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээ хөмө алгаш, бурганнаң дүрзү суг адаанче дүлдүнүп, чоорту үрелип эгелээн. Чаа-Хөл кожуунуң чону демнежи, ол бурганнаң дүрзү хевириңиң хоолгазын Сүме дагның бедиинде хаяда оюп сиилбээш, ынаар үнер чаданы тудуп кылган.

Шаг шаандан бээр бо бурганга тус черниң чурттачылары барып чалбарып чорааннар. Шажын-чүдүлгө катап неперээн амгы үеде ол бурганга хөй кижилер барып чалбарып турар.

Барыын-Хемчик кожуунуң Дөң-Терезин, Кызыл-Мажалык сумуларның

хоочуннары, ниитизи-биле 31 киж, бир улуг автобустуг болгаш чиик машиналыг Сүме дагның ужуңда бурганга барып чалбарып, эп-найыралдыг, каткы-хөлүг сеткил хандыр дыштанып чорааннар.

Сүме дагның ужуңда бурганнаң көрүп, аңаа мөгөйп чалбаргаш, ооң хоолгазынга чедер арга чок болганнар. Чүге дээрге ынаар чедер чаданы амгы үеде септеп, чаартып кылып турар. Бо буянның ажил-үүлөгө дуза кадып, Барыын-Хемчиктиң хоочуннары акша-көпеекти боттарының шаа-биле чыып, чада тудуунга чарыг-даар акша-хөреңгиге немзэннер. Ыдыктыг бурганга Тываның шупту кожууннарының чурттачылары чалбарып кээп, тураскаалдыг черни улам аяннык көрүштүг кылдыр кылырынга үлүүн кирип турарын, Бурган даа ачы-буянның чери апарганын хоочуннар көргөн.

Шажын-чүдүлгениң ыдыктыг чери Бурган даага барып чедеринге деткимчеи дээш кожуунуң чагырга даргазы Артыш

Викторовичиге, оралакчылары Айлаң Маадыровнага, Алдын-хыс Александровнага, культура эргелелиниң даргазы Сергей Хертековичиге, Ак сумунуң хоочуннар даргазы В. Сандыковнага өөрүп четтиргенин хоочуннар илереткен.

Бистиң корр.

АВЫРАЛДЫГ АВАМГА

Чаптанчыг чаш назынымда
Караам чажын чодуп чордун.
Чаңгыс мен дээш, оглуң дээштиң,
Кызыл дерин төп-ле чордун.

Чараш оглум, чассыг оглум,
Чүгө сеңээ ынак мен деп,
Уйгу-дыш чок төлүң мени
Улгаткыже доруктурдун.

Саян дагның бажында
Аккыр хар дег, сеткилинге
Сылдыс ышкаш чырып чоруур,
Авыралдыг авам сеңээ ынак-тыр мен.

Ынчангаштын авам сеңээ
Ылавылап сеткилимден
Аксы-сөзүм берип ора,
Алган-йөрээп ыдып ор мен.

Келир өйде угаанныг бооп,
Кара сеткил чедирбейн,
Улуг угаан, дээди эртем
Улуг оглуң мурнундан мен
Шынчы сөзүм берип тур мен.

Кок НАРЫН.

Ак-Дуруг суур.

ЧАЛЫЫ ШААВЫС ЫНАКШЫЛЫ

(Новелла)

Муң тос чүс алдан дөрт чылдың часкы үези. Соок үе эрткен, ындазында чылыг, чыры, аяанны аажок. Кара-Чыраа суур шимзэн-не чок, ында-мында өшкү-хой өттөвүшөөн, аалдарынче чанып турганнар. Оруктуң довураа буртуңайнып турар, ынчалза-даа агаар арыг-чаагай. Бичекей кезээ инектерин чандыраы-биле алаакче углай чорупкан. Аңгысты эрткеш, Улуг-Алаакче чоокшулап олурда, имиртинээр деп барган, чоок-кавыда инектер шуут көзүлбөс болган. Мурнунда орукта көрүп көрбээни, бодунуң үези хире ак шырайлыг чаражы аажок оол удур чоруп орган. Суурнуң оолдарын бирден бирээ чокка Бичекей таныыр, а бо оолду черле көрүп көрбээ. Оол чоокшулап кээрге, девидексеп, хөрек-чүрээ соп-ла эгелзэн. Оол чоокшулап келгеш: «Кайнаар бар чыдарың ол мындыг орай, өпей?» — деп айтырган. «Инектерим дилеп чор мен» — деп девидексеп харыылаан. «Мен база инектерим тыппайн чор мен. Ак кыдындан бээр диледим, чаңгыс-даа инек чок чүве-дир. Ам имир дүжүп олур, чана бер, өпей, корга бээр сен» — дзэн. «Чаа» — деп, чөпшүлү аажок харыылааш, Бичекей дедир чанып чорупкан. Бар чыда, дедир хая көрнүп көөрге, оол база хая көрнүп келгеш: «Байыргы!» — деп алгырган. Чүү мындыг чаптанчыг оол тытып келди, мээң суурумда? Артында-ла «Өпей» деп эргеленчиг кылдыр адап турар. Чаа колхоз даргазы келген диведи бе, ооң оглу эвес ирги бе? деп боданып чорааш, бажыңыга чедип кээрге, инектери четкилеп келген болган.

— Инектер дем-не четкилеп келди, угбаң-биле дүрген саап кааптыңар, кызым — деп, авазы чугаалаан. Ада-иезиниң коданында элзэн саар инектер, өшкү-хойлар, хаваннар, дагаалар, азырал коданнар безин бар. Хоюг ак дүктүг, кызыл чинчи ышкаш карактарлыг аажок чараш бир эр кодан, дөрт бора өңнүг кыс коданнар бар. Бичекейниң ачазы эрес-кежээ, аңнаар-меңээр кижжи болгаш, азыраксавас-ла чүвези чок. Безин бир катап чыдыг-кырга азырап алгаш, ооң озуруунуң чыдынга шыдашпайн, салып чорудупкан чери база бар. Бажында кылыр ажилдар-ла хөй: коданнарга алаактан меде сиген чулуп, шоодайлап чүктээр, анай-хураган ыдар, бызаалар, дагаалар, хаваннар чөмгөрер, от салыр кургаг хола-хараганнар база чыыр, тараа хоорар, соктаар, тыртар, дүмаларын база алыр, өөренири база бар. Бичекей сөөгүнүң бичезинге чалынмас, шырайып, шыдажып-ла турар. Ол ада-иезиниң ортун уруу, чаптанчыг чангыг, хөлчөк улуг карактыг боорга, улус чаптааш, Бызаа-Кара деп шолалаарлар. Чеди классты доозуп, сески классче шилчинниң сөөлгү айлары. Сан кичээлдеринге шоолуг хөңнү чок, орус дыл, тыва дылга хөлчөк ынак, сонуургаар, шүлүктөр-даа «шорбалай» кааптар апарган.

Инек дозуп чораанының эртенінде школага кээрге, узун чапсар үезинде хөлчөк уян чараш баян үнү дыңналып кээрге, Бичекей улуг залче көрүптерге, дүүнүг инектеп чорааш душканы оол ойнап орган. Та чүге чүве, чүрээ дүргөдөп, ол оолду көөрүндөн ыядып, чаштынып, азыг черден көрүп тургаш, клазынга кирип кээрге, кезек уруглар хөөрөшкен турган. «Чаа келген колхоз даргазының оглун Ойнаар-оол дээр, бажың ажилы шуптузун кылыр, инек саар, бажың чугайлап турда, кыс уруглар-ла чаражы-даа кончуг» — деп, дарганың кожазы Херелмаа хөөрзэн турган. Ойнаар-оолдун чанынче кылаштаарындан Бичекей эгенир, баян ойнай бээр-ле, азыг черден кайгап, танчылаарындан безин ыядыр болган. А ол оолду хамык орлан кыстар долган-ныпкаш, чугаа эрзэн, каттырышкан хөлчөк-ла турарлар. Узун чапсар үезинде вальс, плясовая, фокстрот деп танцыларны өөреникчилер ойнап-ойнап, мага хандыр ырылап алгаш, улаштыр кичээлге кириптерге, кичээл арта солун эртер турган. Ол оол кожазы 7 «б» класста болган. Бир катап үскүлөжир чыгы таваржы бергеннер: «Ойт! Экии, өпей! Мындаа алаактан инек дилеп чораан

уруг сен ышкыжыл сен але? Инектериң оон четкилеп келген болду бе?» — деп, Ойнаар-оол айтырган. «Бажыңга келиримге, четкилеп келген болдулар» — деп, Бичекей харыылаан. «Мээң база четкилеп келген болду. Кожам класста хевирлиг сен, аа, чаңгыс-классчылар-дыр бис» — деп, Ойнаар-оол чугаалаан. «Сен мени чоп «өпей» дээр сен?» — деп, Бичекей айтырарга, «Сени бичии уруг деп бодавадым бе, чаптанчыг, чаражың аттыг шежил, Бызаа-Кара» — деп ылчыңнаарга, уруг ыяткаш, маңнап ыңай болган.

Удаваанда школачылар аразыңа мөөрей чарлапкан. Бичекей концертке ырлаар, шүлүктээринге ынак. Баштай класстар аразыңа маргышкан. Ийи чеди класстар каттышкаш, концерт белеткзэн. Удуртукчузу — Ойнаар-оол. Хөөмөйлээр, каргыраалаар, баян ойнаар кайгамчык талантылыг оол. Тоол шиижигешке койгун ролюн Бичекей, бөрүнү Ойнаар-оол болгаш өскелер-даа шыырак ойнааннар. Мөөрейге бирги черни алганнар. Шак оон-на Ойнаар-оол биле Бичекейниң аразыңа арыг чаш сонуургал, найырал эгелзэн.

Чайгы дыштанылга үезинде школачыларны идик-хеп садып алыр акша ажилдап алзын дээш, огород шөлүңге ажилдадыры чачыл турган. Ол тарылга шөлү суурдан беш километр хире черде турар, таңынылы — өг-бүлелиг ашак. Өөреникчи бүрүзүңгө помидор, капусталарны өйлей үлөп бээр, оон чалдарже тарадыр олуртур. Мурнай тарып дооскан өөреникчилер чангылай бергеннер. Бичекей бир минип кээрге, чааскаан тарыттынып олурган. Ойнаар-оол кылаштап келгеш, дузалажы берген. Ол бодунуң нормазын шагда-ла олуртуп каапкан болган. Тарып дооскаш, суурже чоокшулап олурда, соок хаттыг чазь-даа келген-не, динмиреп база эгелзэн. Оол кедип чораан кылын хөйлөңи-биле уругну шуглааш, чыпшыр тудуп, чылыктырып каап чораан. Алгыржып, хөөрежи, каттыржыр дээш, черниң ыраан-даа билбээнер. Оолдун бажыңының чанынга келгеннер. Уругнуң чаагыңче ошпакаш: «Маңаа манап тур. Дораан үнүп кээр мен» — дээш, бажыңыңче кире халаан. Уругнуң чүрээ тиккиндейнип турган. Үр болбаанда үне халып келгеш, уругга холунда саазында ораап каан куспак долу чүве тутсуп бергеш: «Дүмаларыңа бээр сен» — дээш, дедир-ле караш дзэн. Уруг ойталап-даа четтикпзэн, бажыңга чедир маңааш, суг-чар чүве кире халып келгеш, тудуп чораан чүвезин стол кырынче тө каапкан. Авазы хамык хөй конфета, пряник көргөш, кайгай берген: «Мону кайыын ап алдың, уруум? Дадайым, хөйүн але?» — деп айтырарга, «Колхоз даргазының оглу-ла тутсуп бээр чорду: «Дүмаларыңа бээр сен» дээш». Авазы: «Улуг дарга кижиниң оглу аттыг-ла экииргек төл-дүр але, бисти, көп-баык хөй улусту, кээргеп турары ол бе?» — деп, кайгап ханмайн чугааланган.

Тарылга шөлүңгө ажилдап хунзээш, чанарда, «Зарница» деп оюн ойнап чанарлар. «Кызылдар», «актар» деп чарлып алырлар. Кызылдарның командири — Ойнаар-оол. Саазыңа адын, эргезин улгаттыр бижээш, «штаб» кылдыр талдар-биле кылып алган чадырынга бидидир азып алган. Эрес, Коля, Мелдер-оол, Зоя, Клара суглар — кызылдар, а Бичекей, Долгар, Саха, Зина, Борбак-оол суглар — актар. Туттурган актарны шагар-оот, чаш тенниг-хараган-биле кезедип эттээш, штабтың командирингек эккээр деп чарлык үнгөн. Бичекей «шпион» болуп хүлээлгезин күүседип турда, ынаар бир эжиниң уе-човууру дыңналган. Ол чоруп тургаш, хайлыг, штаб начальнигинге туттуруп алган. Командир Ойнаар-оол уругнуң ийи холун хүлээш, штабка эккелген.

— Сени шаажылаарындан кээргээр-дир мен, эттеткен кижжи бооп мегелеп алгырар сен аа, оон башка улус артыктай бээр — дээш, — чүү мындыг кижжи сен? Адың-сыың адап тур! Кым сени чорутканыл, сөглөп тур! — деп алгырып, шагар-оот-биле дап бээрге: — Уе-уе! Чүнү-даа

билбес мен — деп мегеленип човууртап, алгырып турган.

— Ефрейтор Мелдер-оол! Бо ак шпионну кара-бажыңга барып суп кар! — деп дужааган. Шак ынчаар-ла солун кылдыр ойнап-хөглөп, аштаар хырнын безин уттупкан, өөрүшкү-маңнайлыг, каткы-иткилик чанып кээп турганнар. Кара-Чырааның чону эки хлеб садып алыры-биле кожазында Суг-Аксы суурдан хлебтээр. Хлебти бүдүнү-биле база кили ажарга, кескиндилери-биле катай килдеп бээрге, суурунга чедир кескиндилер чиир дээш, уруглар дыка амыраар.

— Биче, хлебтээр сен бе?! — деп, Ойнаар-оол хлебтээр санында-ла бажың даштындан кыйгырар.

— Ийе — дээш, оозу амырааш, үне халыыр. Орук дургаар төнмес-батпас хөөрежи, сывыртажып чорааш, садыгланып алгаш, дедир чанарда, шыктыг, хараганныг орукту куду дыштанып, чөмненип чоруурлар. Бичекейниң каткызын чүү дээр, чаңгыланып турар чүве. Оол черле артык акшалыг боор, оозу-биле конфета, пряникти хүндүлөп сунар, уруг ыяды-ыяды хүлээп алыр.

— Сески класска өөренип тургаш, уруг эскерип турарга, кудуку суурнуң уруу Сорунза хөлчөк-ла Бичекейни хыйыртап, иткилеп каап чоруп турар апарган, «бай-шыырак мен» дээр турамык уруг-ла болгай. Оон уруглардан хоп дыңналып келзе-ле, Ойнаар-оол биле Сорунза чоруп турар деп мындыг. Хоп шын-на турган боор, Ойнаар-оол-даа шоолуг көзүлбестзэн, дескелээр хевирлиг. Бичекейниң ишти-хөңнү караңгылап, муңгаралга алзып, хопчуларга билдиртпезин бодап чоруп турган. Бодап-бодап кээрге, баштай шөлгө душканы, «өпей» дээни, кады канчаар ойнап-хөглөп, «Зарница» ойнап чорааны черле уттундурбас. «Азы ынакшыг берген кижжи боор мен бе? Ынакшыг муңгаралга чедирер чүве-дир аа. Ойнаарның экииргек, чазык, чараш чаны...» чаш чүрээ хөйүнү-ле бодап турган. Чүнү-даа кылыр хөңнү чок. «Сорунза каас-коя кеттинер, шыырак дзэн улустун ажил кылбас, эрге-чассыг кайгал уруу чүрзэн тудуп-даа алчык ирги бе?» — деп бодаптарга, карааның чажы ала-чайгаар-ла сыстып кээр болган. Ойнаар-оол чер-ле чымчак, ажык сеткилдиг болгаш, ыңдыг ийик бе, байыр-чыскаалдарда албан белекти суна каап, амыр-мендизин айтырып чоруп турган. Могаттыганын көргүзөр дзэн эвес дээш, белекти Бичекей хүлээп алыр турган.

Сески классты эки доосканнарны Кызылдың ийи дугаар школазынче чыып апарган. Ойнаар-оолду база... А оон дарга ада-иези өске кожуунче көжүп чоруй барганнар. Чоруурда, Ойнаар-оол бажың даштындан кыйгырган, уруг дыңназа-даа, бичии дүмазын: «Чок де» дээш, үндүрүпкен. «Сорунзаны-биле байырлажып чоруур ыйнаан» деп бодап каан. «Чок де» — дээш үндүрүпкен дүмазындан куспак долу чечек чорудупкан болган. Ажыдып четтикпзэн арыг чаш ынакшылы ынчаар чорупкан.

Тоску класска өөрени бергенде, Сорунза Маадыр дээр оол-биле эдержип таныжа берген. Ойнаар-оол Кызылда таныштыг деп хоп база дыңналып келген. Бичекей онгу класска өөренип турда, Кызылда чурттап турар угба-честези ажы-төлүн алзыры-биле уругну апарганнар. Кызылга 10 «г» класска барган. Орустаары кошак кижиге берге болбайн канчаар, клазының уруглары, оолдары долгандыр турупкаш, орустап айтырып салып, сонуургап шаг болганнар.

Ойнаар-оол та кайы класста? Класстарның хөйүн кайгап ханмаан: 10 «а», «б», «в», «г», «д» дээш-ле баар, а көдээде «а», «б»-ден өске класс бар эвес. Кызып өөренип-ле турган. Математика, физика, химия, геометрияга бергедежир болган. Орус-тыва словарьны черле холундан салбас. Неделя дургузунда өөренип чорааш, бир-ле хүн Ойнаар-оолга таваржы берген. Оол улам эрзип, шыырак, чаражы дам барган болган.

— Экии, Биче! Мында өөрени бердин бе? Экизин аа, кажан келдин?

(Уланчылыг).

Райса ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

БАЖЫҢ-АЛААК ШКОЛАЗЫНГА ЧОГААЛЧЫНЫҢ АДЫН ТЫВЫСКАН

(Репортаж)

Чонунга чоорган, хөйүңгө хөйлен болуп, күрүңе ужу-дузалыг улуг ажил-херектерге бараан болуп, чогаал, уран чүүлдүң сайзыралыңа үлүүн кирип, бүгү талалыг оккур көрүштүг ажилдап чораан – Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарның адын Бажың-Алаак школазынга тыпсыр дээн ажил-херекти чогударыңа Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Сайлыкмаа Комбу, бөлүк чогаалчыларны эвилелдеп, хуннүң экизинде, айның чаазында аъттаныпкан. Кол чүүл – Республиканың Культура яамызы хөлгени берип, автобус-биле дузалааныңа өөрүп, сеткиливис хайнып турган, четтирдивис Алдар Константинович! Силерниң деткимчеңер чогаалчыларга тынар агаар дег эргим.

Орукка чоруп олурувуста, Тываның улустуң чогаалчызы Николай Куулар: «Бо-ла болгай, чогу-на чогаалчының төрүттүңгө өдээ – Бозургай. Бир катап боду меңээ көргүзүп, айыткан чүве» – деп, топтуу кончуг ынаар карактарын углай-дыр.

Оруктан ырак эвесте бозур-бозур хаяларлыг, бедигээш ыжык черде турар өдөкти хуннүң часкы херелдери шонуп тур. Ында өг тур – Бозургай төөгүнү сөглөп тур!

Чаңгыс сорулга – Бажың-Алаак школазынга чедери, Чылгычы Ондарның школачы, чалыы назыны-биле таныжары. Директор Уран Моңгуш баштаан школаның башкылары Аржаана Ховалыг, Марта Ховалыг, Шолбана Сарыглар, Алекмаа Монгуш, Урана Сарыглар, Алдынай Иргит, Кара-Кат Кунчут олар бир демниг чогаалчыларны уткуп, шуут-ла аш-чегин делгеп алган, изиг-ханның бузу буруңайнып, ак чем-биле бисти мынчаар уткааны – дээди хүндүткел, Чылгычы Ондарның ачы-буяны болбайн аан.

«Дыка хөй чогаалчыларны ол мында эккеп, чыылдырыпкан. Ооң боду чок-даа болза, чырык черге буянның ажил-херээ өлүм чогуң бадыйткап тур. Ооң ады – меңге. Школага чогаалчының адын тыпсыр, улаштыр школа музейиниң булуңунга база бир төөгүлүг чаа арын ажиттынар, чогаалчының чогаалдарыңа шинчилел ажилдары улажыр» дээн бодап бажымга кире дүшкен.

Баштай-ла, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Сайлыкмаа Комбу сөс ап, келген чогаалчыларны таныштырган: Тываның улустуң чогаалчылары Черлик-оол Куулар, Николай Куулар эң-не дээжи чогаалчылар болур. Чооду Кара-Күске, Александр Шоюн, Галина Кокова, Урана Эртине, Нина Эртине, Хемермаа Сазаң-оол (аныяк драматург, Чылгычы Ондарның өөреникчизи).

Тываның улустуң чогаалчызы Николай Куулар:

– 1983 чыл. Ынчан аныяк болгай бис. Чылгычы Ондарны көөрүмгө, ол үеде

хөлчөк чараш, ынчан ховар, модага турган, хүрең даштыг дипломат тудуп алган, кезээде ол-бо шимченгири кончуг театрже бар чыдарын көөр турган мен. Ол үеде мени аныяк чогаалчылар мурнундан Львов хоорайже чорудуп турган. Театрга ажилдап турган Владимир Серен-оол акымдан дилег кылдым: «Акый, меңээ чер чорууда тудар дипломат херек. Силерде ажилдап турар Чылгычы Ондарның дипломадын ачылап берем». Акым ону ачылап бээрге, Львов хоорайдан келгеш, дипломаттың иштин дүптөп, кургаг арага (сухой) суп кааш, ээзинге эккеп чедирген мен. Баштайгы таныжылгавыс ынчаар эгелзэн, ол хевээр эжим-биле үр-ле эдержип, чогаалдарын чырыкче парлап, ам-даа чырыкче үнмээн ному база бар кижии – деп, чугаалап тура, Чылгычы Ондарның бижээн чогаалдарыңа хамаарыштыр үнелелди тодаргай берип, чугаазын мындыг шүүлү-биле дооскан.

«Чылгы баштаар эживис!» деп, Шынчы өөрүң өөрүп чорду. Чырык оран эз көрнүп, Шылгаларче үндүр идип, Адың-сывың алдаржытты. А сен аңаа харыы кылдыр Ёзуургавай, менээргенмейн, Ёзулуг эр шинчи туттуң.

Төре аралчып, эрте чорааш, Төнмес, меңге чорук кылып, Дээрлердиге тутсуп үндүң. Девидзэн бе, Курбусту-Хаан: «Кайыын келген чылгычыл?» – деп Хааларынче диңмирзэн дээр. «Тываны!» деп харыы кээрге, Тынар-тынмас оожургаан дээр.

Чонче сунган чогаалдарың, Чер-чурт дээштиң кылган ижиң, Сорук-күштүг чолуң бедииң, Сеткил-хөңнүң арыг-агын Арат чонга бадыйткап тур. Ажык, хостуг ыры болуп, Тывавыска аян туттуң – Дыңнааннарның кежиң улуг.

Чылгычы Ондар – аныяк чогаалчылар дээш аажок сагыш салып, шибижири талантыларны илередип, оларга арга-дуржулгазын дамчыдып берип чораанының херечизин – Тываның

хөгжүм-шии театрының аныяк артизи Хемермаа Сайзаң-оол баштай-ла чугаазыңа демдеглзэн. Чогаалчының номундан «Төрзэн черим» деп Бажың-Алаак суурга тураскааткан шүлүүн артисти мергежили-биле номчуп күүседип, драматургия жанрыңа сонургалын чугаалап, улуг башкызы Чылгычы Ондарга өөрүп четтиргенин илередип тура, чаа бижээн шүлүүн бараалгаткан:

Шуру сылдыс аразында чайынналган, Шолбан чырып, кымны биске сагындырды. Чимит-Доржу оглу болган – Чылгычының Чырык ады херелденип турар ол бе?

Аныяктар, чалыыларны деткиир дээштиң, Ажиткылаан, кирген эжиң санаттынмас. Аныяндан эрес көстүр, көрбээни чок – Алдар-аттыг чогаалчывыс – чоннуң оглу.

Даглыг черниң чоргаар оглу – эзирлерзиң, Чылгычывыс сылдыстыг дээр оранында, Чеди-Хаанны топтап көрем, ында барган Чинчилер дег сылдыс бөлүүн хавырганзың.

Хоочун коктуг, хола кактыг. Чооду Кара-Күске:

– Мен Бажың-Алаактан – Чадаана кирип кылыштап турган мен. Ол үениң кижилери бо аразыңа чадаг аргыжып, ажил-херектерин бүдүрер боор чүве. Мээң харым 85, ол үениң ынчангы кижилериниң ажи-төлүнүң ажи-төлдери мында олуруп турар чадавас. Ол бүгүнү чугаалаар болза улуг тоожу – деп, төөгүлүг намдарын таныштырган.

Чогаалчының эң-не чоок эжи, үечерге – Александр Шоюн. Ол уруглар чогаалчызы:

– 1973 чыл. Школа соонда мен – Берт-Даг оглу, Чылгычы – Бажың-Алаак суурдан, студент чуртталгавыс Москваның Борис Щукин аттыг театр институтундан эгелзэн. Ол үеде стипендия ап, ада-ие-вис бисти акша-көпөөк-биле кыдыындан дузалап-даа турган болза, күш-ажылга дадыгып, кудумчу ширбири ажил тып алган бис. Эжим Москваның ИХЯ девискээрин, а мен Москваның №128 дугаар школазының девискээрин аштап, өөредилгевис ажил-иш-биле холбап

турганывыс ол. Ол үеде магалыг, биске чурттаар черни база берген. Меңээ берген оран-бажыңда артында соодукчудан бээр бар болган. Сыгыр даң бажында ажилывыс доозупкаш, өөренип каапкаш, хостуг үевисте удур-дедир аалдажып, ынчаар эдержип чораан бис. Ширбири туткаш, аштакчылап турган ажилывыс уг-шии бистиң салым-чолувуска, амыдыралывыска хөлчөк улуг салдарлыг болган. Чүл дээрге Чылгычы Ондар кончуг улуг даргалар бажыңының девискээрин аштап тургаш, сөөлүңде бедик дужаалдыг ажилдарже депшип, харын-даа Күрүне Думазыңга чедир ажилдаан. А мен школа девискээри аштап турган болгаш, хөй чылдар дургузунда «Сылдысчыгаш» солунга редакторлап, «Алдын Кушкаш» сеткүүлдү үндүрүп, амга чедир амыдыралым уруглар-биле холбашкан – деп, сактып чугаалаан.

Галина Кокова Бажың-Алаак школазынга башкылап ажилдап чораан, Чылгычының төрзэн черинге мөгейип, Лермонтовту сиилбип көргүскен чараш аржылды, чаа үндүрген чогаалдарын школага, башкыларга сөңнзэн.

Чаа-Хөл кожуунда Булук-Терек школазының башкызы, чогаалчы Нина Эртине ыры-шүлүү-биле бараан болган.

Ол ышкаш Тываның улустуң чогаалчызы Черлик-оол Куулар болгаш өскелер-даа чогаалдарын сөңнеп, солун сактышкыннарны кылган. Чаңгыс сөс-биле, чогаалчы бүрүзү чогаалдарын сөңнзэн, школаның библиотеказыңа чаа-чаа номнар немешкен.

Лидия ИРГИТ.

Бажың-Алаак школазында Тываның чогаалчылары, башкылары.

ФУТБОЛ

• Чечен чугаа

Футбол. Бо бут-биле бөмбүк теп ойнаар оюнга делегейниң кайы-даа чурттарында чурттап турар эр кижилерниң дыка хөй кези, оларның язы-сөөгү, назы-хары, социал байдалы хамаарылга чокка, бир дөмөй ынактар-ла болгай. Чаяан база эртенден кежээге чедир-даа болза, ада-иези-ле кыйгыра бербезе, ойнап-ла туруксаазы кээр. Оон өске улуг сонугаар чүвези-даа чок, өске оолдар ышкаш, хүн-хүнү-биле телевизор көрүп, компьютерге ойнап олурбас. Ойнаар компьютери-даа чок. Кыжын колдуу-ла ачазын эдерип, тракторунга олурупкаш чоруп турар, чок болза бажың даштынга ойнаар. Суурда өске оолдар база футбол ойнаксаары Чаяандан дудак чок-даа болза, оларның онаалга-кичээл, бажың ажылы кылыры, телевизор көөрү дээш, чардыгар-ла чүвези хөй. Кажан аңгы-аңгы команда болуп алгаш, ойнай бергенде, оолдар Чаяанны боттарынга ап, халдакчы кылып алып дээш эртежи-ле көгүдүп, коргудуп, кыжанып — падын барап-ла турарлар. Бир эвес эки чугаалажып алыксаар болзуңа, көгүткени дээр. Чаяан бөмбүк тебе бергенде, сактырга, бөмбүктү будунуң бажында чыпшырып каан ышкаш, эззиниң эки өөредип каан ады-ла, кара аайында-ла чүве. Бир-бир көөргө, цирк артистериниң өөредип алганы аң-меңи-даа кижиге сагыжыңга кирер.

— Чаяан, эй аал, бөгүн бисте-ле сен ыйнаан, ам чеже «кудукуларга» ойнаар сен аа, бисте болче, бо эрлериниң «куйт» кылдыр удуп кааш, серт чок чоруп турар ол-ла бис. Удуп алганда, чүү боор, камбээт садып чип басып тургай-ла бис.

— Та харын аа, көөр ыйнаан.

— Көөр деп чүңүл шак, көөр, чүнү көөр чүвөл аа, сен дээр «кудуку» эвес кижиге ышкаш сен, «өрүкүлөргө» хамааржыр, дүүн база «кудукулар» камбээт садып бээр-ле, чайлып каар чордун чоп. Эй, аал, Чаяан, калбак шакалат садып чир-дир че. Акың мегелээр эвес, кажан сени ажыр идип чордум, шын ийик чоп. Меңээ бодаарга, дуу эрлерин сени чидир эжер эрлер ол-дур ийин, бодун билбес-тир сен.

Чаяан чүнү-даа ыттавайн, куду көрнүп алган турган. Мерген ындыг-ла болгай, көстүп келген соонда, улус-даа орта ойнап-ла, оолдарны ылгап, «үстүкүлөр» — «кудукулар», «Ленина» — «Комсомольская» деп туруп бээр, оон кедерезе, чогуштурар.

— Мен суур ортузунда чурттап турар кижиге-дир мен — деп, Чаяан оон мурнунда авазыңа Мергенни чугаалаарга, айтып бергени сөстөрүн катаптаан.

— Чүүже, ортузунда де, кай, суурну узун дургаар, доора дургаар хемчээр бис бе, чүге мээң-биле маргыжып тур сен, ыт огу. Че, аа, Чаяан, шоколад садып чир болдувус чоп, бээр кел че.

Чаяан чүнү-даа ыттавайн халып чана берген. Ол кежээ оолдарның ойнап турарын соңга караандан көрүп, боду чеже-даа ойнаксаар болза, бажыңдан үнмээн. Даартазында хүндүс, үргүлчү-ле Мерген ышкаш улуг оолдар турар эвес, бодундан бичии-даа болза, үе-чегележири оолдар-биле бөмбүк теп хүнзээн. Кежээ чөмөннөп алгаш-даа, үнүп кээр, Мерген чок, оолдар анаа-ла ойнап кежээлээн, адаан, маргылдаа-даа чокка. Мергенни дүңмасындан Чаяан корга-корга айтырарга, Чадаана кеже берген болган. Мерген чокта, хостуг экизин, та чүге Чаяанны көрбөстөп калган кижиге чүве, сөөлгү үеде анаа-ла шорлуп туруп бээр апарган, багай кижиге боорга, бастыксаары ындыг ийикпе.

Улуг оолдар Чадаанага аыт чарыжы, мөге хүрежи көрүп чоруп турган болгаш, суурда чок, таптыын канчаар. Каш хонук караңдыр эрте хона берген. Бир хүн дүш соонда оолдар ойнап турда, Мерген кылаштап келгеш, аанакыйн, ам база-ла Чаяанны бодунче кый деп алгаш: «Омак каяа ойнаар болдур, кады ойнап тур шүве» — дээр, чөпшээрешкен. Кежээ база-ла улуг оолдар келген соонда, суурну ийи үлөп алгаш, акшага ойнап эгелзээн. Уттурган команда чүс акша төлээр. Чаяан суурнуң үстү талазында чурттап турар Омак, Мерген суугар-биле кады ойнааш, кежээ дургу үш катап уткан. Колдуунда-ла бөмбүктү Чаяан кирип теп турган болбайн аан.

Уттурган оолдардан Мерген акшазын баштайгы оюн соонда-ла дораан ап алгаш, садыгдан бир шил пиво садып алгаш келгеш, ойнаан-даа чүве чок, эжи-биле кады ижип каап, хөөрежи, ойнаан оолдарже алгырылап каап олурганнар. Ийги оюнда база-ла суур адааның оолдары уттурган, чүс рубль төлээр ужурулуг. Төлээр акшазы чок болганындан ам бир ойнапкаш, уттуруп алза, «хары угда ийи чүс кылдыр бээр бис» — дээр, Мерген чөпшээрешкен. Ам база уттуруп алганнар. Удуп алган өске оолдар база Мергенге каттыжып, акшазын негеп, төлөвзэн шаанда оюн уламчылавыс ол-ла дээр. Мерген та, шынап, эзирип калган, та улуг ашактар өттүнүп, бодун көөргөттинер аргазы чүве, эзиричеңнеп кылаштап, бичии оолдарны ойтур иткелеп, бир шак болгаш, акшазын эккээрин негеп, Чаяанны кускаптап, «дүңмам» деп, шоколад садып бээрин аазаан. Коргудуп каан оолдар ша-даа четпээнде, бичиилөп акша-көпөөн чыып тургаш, ийи чүс чедирип алган келгеннер. Садыгже Мерген баштаан оолдар чорупкан соонда, Чаяан соондан эдерип чеде бээр, ону-даа тоор хире эвес, ам база-ла пиво, тааклы садып алган үнүп келгеш: «Че, эрлер, оюнувусту чуур бис, мээң соом-биле», — дей каапкаш, шола кочегарказың артынче улуг кылаштапканнар. Аазаан калбак шоколадын-даа садып бербээн, пи-

волар садып алырга, Чаяан корткаш, халып чаныпкан. Пиво ижип болбас деп Чаяан билер, бир катап оолдар пиво ижиртиптерге, бажы дескингеш, кузуп, дораан тырта берген болгай. Ада-иези: «Ынчанмас, оглум, эм ижип турар кижиге арага ижип болбас» — деп чагаан, ынчангаш Чаяан арагадан-даа, эзирип улустан-даа коргар.

Даартазында ойнап турда, Мерген эштери-биле база-ла аксы чыттыг чедип келгеш, Чаяанны ам чүге «кудукуларда» ойнай берген сен деп, «Чашпаа, чүве, чупа-чупс садып бердилер бе, ыт огу?!» — деп сөглөнип, — чүге мээң дүңмам Омактын талазында ойнавайн тур сен? — дээш, эттей-ле берген. Чаяан Мергенден бир хар улуг, 17 хар чеде берген-даа болза, дурт-сыны бичии, ырбыска болгаш, шанчарга-ла, оранчок чаштай бээр. Багай арган эрни шанчарга, хат-салгын аайында дег, салбараңайнып турарга, Мерген дам-на эри хайнып, тепкилеп эгелээр, эштери арай деп чарып алган. Салыптары билек, Чаяан халып чана бергеш, ачазыңа ыы-сыы-биле четкен. Ачазы ол дораан Мергенге барып, ада-иезинге чедип, сайгаржылганы кылгаш, оглун оожургадып: «Ол-дур оглум, ам сөңзэ кым-даа хол дегбес, кулугурларны шуптузун кончуптум» — деп көгүдүп, тырта берзе канчаар деп бодап-биле, эмнерин база ижиртип каан...

Футбол шөлү. Бажыңы школадан ырак эвес турган болгаш, Чаяанның эрте частан орай күске чедир бөмбүк теп кээр ынак шөлү ол. Ам база школачылар өөренип турда, чааскаан ойнап-ойнап келгеш, чөмөннөп олур, кухня соңгазындан шөлүнчө көрүп олурган. Үнүп ойнаар дээр, Мерген ам база чедип келген, оолдар-биле ойнап турган. Чоруй баарга, үнер-дир дээш, манаарга-даа хей, оюн дам барып турар. Чаяан эштериниң частырылганын көрүп, ойнап турган болза, бөмбүктү канчаар хунаап, кайы таладан кирип тевер болза эптиин көрүп-ле олурган. Ойнаксанчыын. Олуруп-олуруп, тура халааш, чөм-шканындан бир чүве апкаш, үнө маңнаан олчаан маң-биле халааш, футбол шөлүндө барган.

— Мерген, бээр келем, аал.

— Адыр, мана.

— Бо чүве тып алдым аа, сээң эвес-тир бе, сээң хевирлиг чүве-дир.

— Чүү чүвөл ол?

— Кээп көрүвүт даан.

Мерген халып келгеш, Чаяанның ооргазында чажыра тудуп алган холундан тудар дээш, доңгайып чыдырда, хол карбаш дээр соонда, ишти изиш кылынган. Иштин тудуптарга, салааларының аразындан изиг хан сыстып кээр, чүвениң ужурун билип кааш, чүглө: «Шанчыптың бе, эй аа, кончууну але, сени эттевес кижиге-дир мен ийин» — деп, тырлы-тырлы чугаалааш, черже кээп дүшкен.

Оолдар алгыржыпкаш, тарай халчы берген. Омак акызының чанынга халып кээр, Чаяан бизи кызыл хан бижзэн холунда тутпушаан, куду көрүп алган ыт чок турган.

— Мени база шанчывыдам, шак. Өлүрүкчү идегет сен — деп, Омак алгырарга, Чаяан чүглө:

— Сен мени эттевес-ле болгай сен. Ол-дур, ам футболдаар бис, Мерген ам мени эттевес — дээр.

Суур эмчизи халып кээр, Мергенниң судалы соп, чүрээ ажылдап чыдар, медресин оскунупкан. Кожуун төвүнчө кирип, кезишкын кылбас болза, ижин ханы дашкаар төгүлбейн турар болгаш, хырын дораан хөртөйтер ыжып, хөөп эгелзээн. Белен машина кайда боор, машиналыг улус дилеп, ол-бо халчып турда, фельдшер эмчи чүнү канчап шыдаарыл, балыг кырынга фурациллинниг марля салгаш, ужазының мөң эдинче анальгин, димедрол кирип сыкырытып алган манап олурган. Фельдшер участогу болур чаңгыс орунуг бичии борбак бажыңче аппаарга-даа, ажык чок, чаңгыс аай Чадаана киригени дээр. Акызы УАЗ чиик-кара машина тып алган келген, артыкы сандайга ийлендир салып алырга, эпчок-даа болза, өске аргазы бар эвес, халдып чорупканнар. Балыгланган оол суурдан үнгеш, чер ортузу безин четпейн чыдырда, тыныжы үзүлгөн. Ам канчаар, дедир сөөртүр эвес, черле кезер апаар болгай дээр, кожуун төвүнчө кирип бергеннер.

Чаяанның холунда бижзэн адазы алып дээр, сунарга, кортканындан салаалары бижек сывында чыпшынып калган ышкаш, салааларының шыңганары кадыглангаш, артында-ла аарышкылыг апаргылаан. Ачазы арай деп чаңгыс салаалап тургаш, бижекти адырып алган. Ам база бажының аары кирип кел чыдарын эскерип кааш, ачазыңа чугаалаар дээр, дилы аас долу. Ийи холу-биле бажын туттунупкаш, дүргөн-не черже чыдыпкан, ынчанмас болза, канчаар-даа кээп дүжүп болур деп чүвени пат билер. Чаяанның футбол ойнап, үргүлчү арыг агаарга маңнап турары кадыңга кайгамчык дузалыг бооп, чыл ажыр хоочузу кирбээнинге ада-иези амырап, олчаан эттине бээринге безин бүзүрөп эгелзээн болгай. Олар серемчизи кошканындан оглунуң эмнерин ой-шаанда ижиртирин безин уттуп турар апарган. Харын-даа экизи көргөн, бажыңыңа тырта бергенде, сыкырыттар эмнери чыткан.

Мергенниң ада-иези, улгады берген улус, оглунуң ажыңга каш хонук иштинде шуут-ла кырып калган дег апарган. Ол-бо шагдаа чери, эмчи-домчу-биле-даа сүржүр харык чок, боттары-ла аайында үнгөн-кирген чонун эрттеринге өй. Ачазы харын-даа оглун эмчиже чедирерде, кады чораан болгаш ындыг бе, авазындан дора, чүглө ыглаарыңа өй.

Улуг кижиге болгаш, арага база угбас, улустуң таакпылажып келген аргазын ишкеш, дораан ужуп каар, бичии сергеп келгенде, чүглө: «Кончуун, чонум, кончуун,

салымым багын, ажы-төлүнүң соон көөр деп кым бодап чораан боор» — деп катаптап-ла олурар, өске чугаазы-даа чок.

Ашак-кадай Мергенден өске дөрт уруглуг: чаңгыс кыстыг, үш оолдуг.

Омактан дап кижиге Мерген, оон артканы улуг, ажыл-агыйлыг, өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг апарган улус. Улуг акылары кезишкын эрттирп, дүңмасын орнукушдарының бүгү-ле кылыр ужурулуг чүүлдерин кылып каапканнар. Суурга кижиге чок болурга, кандыг ийик: суур чону дигии-биле кээр, оон аңгыда, оон-моон кудалары, чок апарган кижиниң кады төрзөннериниң чаңгысклассчылары, чаңгыскурсчулары дээш-ле хамаарылгалыг-хамаарылга чок улус эңдерип келир. Мергенниң угбазы биле чаавалары хөөкүйлер балдыр сыгар чай чок, дүн-хүн дивейн, ийи-үш хонукта үнгөн-кирген чонга чөм кылып, аяк тудуп-ла турганнар. Көдээ черде чурттап чоруур болгаш, акша-көпөөк арай-ла чедишпес, ажаар хүнү безин четпээнде, ийи хааржак водканы чонга кудуп каапкан, ам-даа ийи дүн, бир хүн бар, шыдалдыг улус ышкаш, удур соп турар көвей малы база чок, төрелдери шээр чүве бээр, оон эди төнгөн, ам база бирзэни чээр алганнар. Сөөлгү дойда согар казыра белен-даа болза, кээп турар чонну санапса, эдин үлээр, чедер-четпези билдинмес, бичииледир оонактааны дээр. Спирт садып турар угбадан бир огу 10 литр канистрынга спирт база чээр алган, дойда ону эзилдирер.

Тыва улустуң чаңчылын езугаар, бир эвес кижиге холундан азы автоавария дээр ышкаш кандыг-бир озалондак ужундан кижиге калган болза, буруулуг кижиниң төрелдери шүүдөл чандырып, арага-дары, акша-көпөөк-биле дузалаар-ла болгай. Чаяанның ада-иези-даа, төрелдери-даа сураг. Билишпес-танышпас улус эвес, чаңгыс суурда кудумчу кежилдир чурттап олургаш, оода ажаар хүнүндө кээр ыйнаан дээр. Сураг...

Улус шупту шаштыртып каан оол-биле дүвүрээр дээр, Чаяан адашкылары-даа тоор кижиге чок. Белек-оол өөрөнгени кончуг, огу кээп дүжүп чыдырда-ла, черден ыяш чартызы ала соп алгаш, дылын ызырбас кылдыр, аксынче кагышталдыр кирип идикпеш, оглун черге сала тыртып кааш, бажыңыңче ыдып-ла берген. Соңгадан көрүп турган хевирлиг, кадайы уткый маңнап олурарын көргөш, дедир-ле оглунга маңнап кээп, бажын өрү көдүрүп, тынарыңа эптиг кылдыр хөргөн хозады тудуп, кадайы халып кээр, ол-ла черинге оожургадыр эмни салыпканнар.

Чаяанны бажыңыңа ачазы көдүрүп эккээр, бир шак хире болганда, кузупкаш, чүгээр деткерлип, чүрээниң согуу аяннажып, доктаап, бүткүр боду көк суг дүшкен соонда, чык кылдыр удуй берген.

Белек-оол амыдыралында «чыткан хой тургуспас» дээр кижилерниң бирзэни, эки-ле чүвези — ажылдаар ола. Кежээинге шыдавас, чурттап олурган бажыңың ишти-даа, дашты-даа кылаң тас чүве. Ажыл чок анаа черле олурбас. Чай-кыш чок каш малын кадарар, сизини шыдаар шаа-биле кезип белеткеп алгаш, чазын сизин үнмес кожууннарга барып, малга-даа орнап алыр. Эки шагда совхозка мурнакчы тракторист кылдыр ажылдап чораан. Кажан социалисттик күрүнө дүжүп, чурттуң ажыл-агыйы хоозурап эгелзээнде, кадайы черле кайгал болгаш, куруг калбааннар. Дүжүп, сандараан совхозтуң өнчү-хөргөзгизиниң үлөгезинге киржи, «Белек-оолдун совхозка кылып каан ажылы хөй» — деп алгырып тургаш, трактор биле сизин шөлү, он шаа шээр мал-даа алган. Ам ол тракторун септеп-септеп, суур улугунуң бок-сак ажылында кылып бээр, тайгадан одаар ыяш, сизин сөөртүр дээр, чүнү кылбас дээр. Тараа тарыыр шөлдүг болгаш, мал чеми мырыңай үспес, хаваннар азырап, сандарын садып, чирип чириден аңгыда, Көдээ ажыл-агый яамызындан мал бажыңың саны дээр дузаламчы акша база ап олурарлар. Өдөкче инек мыаа, сизин-ширбиш богу каракка илдигер хамаанчок, херим ишти, мал-маган тудуп турар өдөктиг кажаадан аңгыда, кылаң тас, чаа чуп каан шала-биле дөмөй-ле. Белек-оол сыр даң бажыңдан кежээге чедир олут орбас ажылдап-ла турар, бүгү кара ажылды чааскаан кылыр. Кадайы Өнермаа кожуун, суму даргалары-биле чугаа кылып, акша-көпөөк таарыштырар. Боду огу Чаяанның кады багай болгаш, ону азырап турар дээр пенсия ап олурар, өске кылган ажылы чок. Ындыг-даа болза суурнуң өске чурттакчылары бодаарга, огу пенсиялыг-дыр, ашаа улус ажылы кылып каарга, Өнермаа чаңгыс чер-чурттугларының пенсия, пособиеси үнгөндө, бажыңдан-на кымны мурнай апкан боор.

Амыдырал, акша-көпөөккө хамаарылгалыг ажылдар, чорук-херектер Өнермааның холунда. Кадайының чаңы бак, ажынчак, бир хорадаанда, үзүк-соксаал чок алгырып туруп бээринден Белек-оол бужурганар, аргалыг-ла болза, ырак туруп, иштин-даштын чүве кылып туруксаазы кээр.

Огу удуй бээр, Белек-оол үнүп барып, «Чүү-хөө чүве кылырым ол» — дээр, кадайы база-ла кырын да-ла келген:

— Ындыг сен, Белек-оол, чүве-ле болза, бодун дезип, мээң кырымче хамык-ла чүвени чууй каап чоруур. Ам кайнаар дезериң ол, бажыңга олур дидир мен. Багай оолду шагдаалар келгеш, тудуп аппаар эвес чүве бе, мен канчаптар мен, кадай кижиге.

— Аарыг кижини билбес эвес, чүге тудуп аппаар чүвөл?

(Уланчылыг).

Балчий КЫРГЫС.

Чарлал — Реклама

Расположение отеля «Чаллама» в центре города — одно из лучших в Кызыле. В шаговой доступности от гостиницы:

- спортивный комплекс им. И. Ярыкина (напротив);
- буддийский храм «Ченчиенг»;
- живописный вид на горы, набережную реки Енисей со скульптурным ансамблем «Царская охота» и обелиском «Центр Азии»;
- стадионы «Хурал» и им.

- 15-летняя Советская Тува, где проводятся основные спортивные мероприятия города;
- велосипедная дорожка «Дорожка здоровья» протянувшаяся вдоль берега Енисея на 14 км;
- Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел;
- национальный парк им. Н. Ф. Гастелло;
- около 4-5 велосипедов, где вы можете взять напрокат велосипед и насладиться прекрасным видом на окрестности.

Отель располагает:

- В отеле 31 номер (1, 2-х, 3-х, 4-х местный, деп. места, люкс);
- Парковка (бесплатно);
- Кафе;
- Магазины;
- Конференц-зал;
- Организация: трансфера, банкетов, семинаров (деп. платные услуги);
- Прачечная;
- Бесплатный Wi-Fi;
- Сауна/сауна красоты.

Республика Тыва, г. Кызыл
ул. Интернациональная, д. 12
8(394-22)2-10-82
8-923-383-2669
@chalama_hotel_kyzyl
chalama18@yandex.ru

УНТЫ В КРЕДИТ!

более 700 моделей
от классики до эксклюзива

Рассрочка без переплат
от 2 до 6 МЕСЯЦЕВ

Красноармейская 168
8-923-545-3246

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
Р.Ч. ООРЖАК.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагзы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албаннның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5196 кезек

Утерянный диплом о высшем образовании 100318 0809766
№2575, выданный 27 июня 2017 года ФГБОУ ВО «Восточно-си-
бирского государственного университета технологии и управле-
ния» г.Улан-Удэ на имя Куулар Дозураш Чимитовны, считать
недействительным.

Министерство Информатизации и Связи Республики Тыва
ТЫВА МЕДИАГРУПП
ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ

ПОДПИШИСЬ НА ВСЕ ИЗДАНИЯ ПО
ВЫГОДНОЙ ЦЕНЕ НА КАЖДЫЙ КВАРТАЛ 2021 ГОДА

ШЫН

**Тываның
АНЫЯКТАРЫ**

**ТУВИНСКАЯ
ПРАВДА**

СЫЛДЫСЧЫГ.Ш

460 руб.
660 руб.

*акция действует с 15 марта по 31 марта 2021 года

ГАОУ РТ «ИД «Тыва-медиагрупп», г.Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309. Тел.: 8(39422)2-18-10

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ
ОБОРУДОВАНИЕ
КВАЛИФИЦИРОВАННЫЕ
СПЕЦИАЛИСТЫ

**РЕМОНТ ДВИГАТЕЛЕЙ
ГРУЗОВЫХ АВТО**

ПЕШКОСТРОЙНЫЕ
РАБОТЫ
8-913-352-40-48
8-901-644-12-21

КРАТЧАЙШИЕ СРОКИ

УАЗ-ГАЗ, КРАЗ, Д-144, МТЗ, ЯМЗ, КАМАЗ, ТМЗ
ВСЕ МОДИФИКАЦИИ

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва ин-
формирует о предоставлении гр. **Сувакпит Орлан Миковичу**
в аренду земельного участка сроком на 20 лет с кадастровым
номером 17:04:0601058:212 из категории земель населенных
пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация,
Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул.Мира
д.1, общей площадью 1000 кв.м., с разрешенным использо-
ванием для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка
граждане вправе подать заявление о намерении участвовать
в аукционе на право заключения договора аренды в течение
30 календарных дней с даты опубликования настоящего объ-
явления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с.
Сарыг-Сеп, ул.Енисейская, д.143 с понедельника по четверг с
9.00 часов до 17.00 часов администрации Каа-Хемского района.
Консультант по земельным вопросам Администрации
Каа-Хемского района Олет А.А.

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский
кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. РФ Сан-
дан Шенне Алдын-ооловны о предоставлении земельного
участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов — для
индивидуального жилищного строительства, расположенного
по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-
Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Урбюнская, дом 1 б, общей
площадью 1000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0102001:219 (По-
становление об утверждении схемы расположения земельного
участка на кадастровом плане территории от 24.11.2020г. №
594).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данных участ-
ков, в течение тридцати дней со дня опубликования и разме-
щения необходимо подать письменное заявление, также для
ознакомления со схемой расположения земельного участка
по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с.
Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным
отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел. 8
(394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 21.05.2021г.

Администрация муниципального района
Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва.

МФЦ

ТЫВА МЕДИАГРУПП

ПОДПИСКА - 2021

ПОДПИСАТЬСЯ НА ГАЗЕТЫ

Оформить подписку можно четырьмя
способами:

1. в любом почтовом отделении,
2. на сайте «Почты России» <https://podpiska.pochta.ru>
(только для физических лиц),
3. в отделе маркетинга, рекламы и аналитики ГАОУ РТ
«ИД «Тыва-медиагрупп» (по адресу: г. Кызыл,
ул.Красноармейская, 100, кабинет 309а).
тел: 8(39422) 3-39-45, 2-18-10.
4. в территориальных МФЦ Республики Тыва.

КОНТАКТЫ: 667000, г.Кызыл, ул.Красноармейская д. 100, каб. 309
Тел.: 8 (39422) 2-18-10, 3-39-45

Вместо

подписка на
все издания

3040руб

2188руб

ТЫВА МЕДИАГРУПП

УСПЕЙ ПОДПИСАТЬСЯ
С 16 АПРЕЛЯ ПО 27 АПРЕЛЯ 2021 ГОДА

Получить Анкету можно по адресу: г. Кызыл ул. Красноармейская, д. 100
ГАОУ РТ «ИД «Тыва-медиагрупп» рекламный отдел 309 кабинет тел. 8(39422)2-18-10, 3-39-45